

ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ

ΜΟΡΦΩΤΙΚΟΥ ΙΔΡΥΜΑΤΟΣ ΕΘΝΙΚΗΣ ΤΡΑΠΕΖΗΣ

Πρόεδρος ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ-ΑΡΙΣΤΕΙΔΗΣ ΘΩΜΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἀντιπρόεδρος*
ΕΛΙΣΑΒΕΤ Α. ΖΑΧΑΡΙΑΔΟΥ, *Γενικός Γραμματέας* ΔΗΜΗΤΡΗΣ Ι. ΚΥΡΤΑΤΑΣ,
Ταμίας ΣΑΒΒΑΣ ΚΟΝΤΑΡΑΤΟΣ, *Μέλη* ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ ΔΙΑΜΑΝΤΟΥΡΟΣ,
ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ ΚΟΚΚΙΝΙΔΗΣ, ΛΟΥΚΑΣ ΠΑΠΑΔΗΜΟΣ,
ΑΛΕΞΗΣ ΠΟΛΙΤΗΣ, ΑΝΤΩΝΗΣ ΡΕΓΚΑΚΟΣ

Διευθυντής του Ἰδρύματος ΔΙΟΝΥΣΗΣ ΚΑΨΑΛΗΣ

Ὑπεύθυνη ἐκδόσεων ΑΝΤΙΓΟΝΗ ΦΙΛΙΠΠΟΠΟΥΛΟΥ

ΚΩΣΤΑΣ ΜΠΟΥΡΑΖΕΛΗΣ

ΟΙ ΤΡΟΦΙΜΟΙ ΤΗΣ ΛΥΚΑΙΝΑΣ

ΣΥΝΟΠΤΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΩΝ ΡΩΜΑΙΩΝ
ΚΑΙ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΕΙΑΣ ΤΟΥΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΙΔΡΥΣΗ ΤΗΣ ΡΩΜΗΣ
ΕΩΣ ΚΑΙ ΤΗΝ ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΔΙΟΚΛΗΤΙΑΝΟΥ
(753 π.Χ.-305 μ.Χ.)

BAV
937
MPO

ΜΟΡΦΩΤΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΘΝΙΚΗΣ ΤΡΑΠΕΖΗΣ

ΑΘΗΝΑ 2017

ΒΑΣΙΚΟΙ ΘΕΣΜΟΙ ΤΗΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΟΥΣ

Στά προηγούμενα κεφάλαια επιχειρήθηκε μιὰ παρουσίαση τῶν δεδομένων τῆς ρωμαϊκῆς ἱστορίας ἀπὸ τὸν Αὐγούστο ἕως καὶ τοὺς Σεβήρους (καί, σὲ ἐπιτομή, κατὰ τὸ μεσοδιάστημα ἕως τὸν Διοκλητιανὸ) σ' ἓνα βασικὸ πλαίσιο χρονολογικῆς-δυναστικῆς ἐξέλιξης, ὥστε νὰ δοθεῖ καλύτερα μιὰ εὐσύνοπτη συνολικὴ εἰκόνα τῆς. Στὸ παρὸν κεφάλαιο κρίθηκε σκόπιμο νὰ ἐπιχειρηθοῦν θεματικὲς τομὲς στὴν ἴδια ἱστορικὴ ὕλη, ὥστε νὰ γίνουν μὲ κατὰ τὸ δυνατόν συστηματικὸ τρόπο σαφεῖς βασικὲς ὀργανωτικὲς, κοινωνικὲς καὶ οἰκονομικὲς δομὲς ποὺ διαμορφώθηκαν παράλληλα μ' αὐτὴ τὴν ἱστορικὴ διαδρομὴ. Φυσικὰ κι ἐδῶ ἐπιλέχθηκαν — καὶ κάθε ἐπιλογή ἔχει ὀπωσδήποτε τὴν αὐθαιρεσίαν τῆς — ὀρισμένα μόνον ἀπὸ τὰ σχετικὰ θέματα ὡς τὰ πιὸ χαρακτηριστικὰ γιὰ τὴν ὅλη λειτουργία τῆς αὐτοκρατορίας. Ταυτόχρονα, ἐπαναλαμβάνονται σ' αὐτὸ τὸ τμῆμα ἀναγκαστικὰ, ἐντασσόμενα καὶ παραπέρα ἐρμηνευόμενα σὲ ἀνάλογα θεματικὰ πλαίσια, ὀρισμένα ἀπὸ τὰ στοιχεῖα ποὺ σημειώθηκαν παραπάνω κατὰ τὴν παρακολούθηση τῆς συνολικῆς διαδρομῆς ποὺ χάραξε ἡ δημιουργία καὶ ἡ ἐξάπλωση τῆς Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας.

I. ΣΤΡΑΤΟΣ ↔ ΙΕΡΑΡΧΙΑ ΑΞΙΩΜΑΤΩΝ ↔ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΙΕΡΑΡΧΙΑ

ἹΟργάνωση καὶ σημασία τοῦ αὐτοκρατορικοῦ στρατοῦ

Στὸν Αὐγούστο ἀνάγεται καὶ ἡ θεμελιώδης καινοτομία νὰ δημιουργηθοῦν μόνιμα ρωμαϊκὰ στρατεύματα. Ὅσο κι ἂν θὰ ἦταν λοιπὸν ὑπεραπλούστευση νὰ χαρακτηρίσει κανεὶς τὴν ἡγεμονία τοῦ

Αὐγούστου καὶ τῶν διαδόχων του («στρατιωτικὴ μοναρχία») ἢ κάτι παρόμοιο, δὲν παύει ν' ἀποτελεῖ βασικὴ ἀλήθεια ὅτι ὁ στρατὸς καὶ ἡ ἐπ' αὐτοῦ ἐξουσία τοῦ αὐτοκράτορα (imperator!) ἀποτελοῦσαν, ρεαλιστικὰ, τὸν κυριότερο θεσμὸ τοῦ νέου καθεστώτος. Ἐνδεικτικὸ γιὰ τὴ συνείδηση αὐτῆς τῆς πραγματικότητος εἶναι τὸ ἀνέκδοτο ποὺ μᾶς παραδίδεται γιὰ τὸν περίφημο φιλόσοφο Φαβωρίνο τῆς Ἀρελάτης (τῆς σημερινῆς Ἀρλ), τὸν ἑλληνομαθέςτατο (εἶχε σπουδάσει στὴ Μασσαλία) Γαλάτη εὐνοῦχο τῆς ἐποχῆς τοῦ Τραϊανοῦ καὶ τοῦ Ἀδριανοῦ: ὅταν ὁ Φαβωρίνος κατηγορήθηκε κάποτε ἀπὸ τοὺς φίλους του ὅτι πολὺ εὐκόλα ὑποχωρεῖ στὶς λόγιες διαφωνίες του μὲ τὸν Ἀδριανό, ἀντέτεινε ἀπλά: «Δὲν μὲ συμβουλευέτε σωστά, φίλοι μου, νὰ μὴν ἀνέχομαι νὰ θεωρῶ κάτοχο τῆς μέγιστης μόρφωσης ἐκεῖνον ποὺ διαθέτει τριάντα λεγεῶνες». ¹ Ἄς μὴν ξεχνοῦμε ὅτι ὁ ἴδιος ὁ Φαβωρίνος ἐξορίστηκε ὅταν ἔπεσε στὴ δυσμένεια τοῦ Ἀδριανοῦ, ἐνῶ ὁ μηχανικὸς καὶ πολεοδόμος τοῦ ἴδιου αὐτοκράτορα Ἀπολλόδωρος ὁ Δαμασκηνὸς πλήρωσε κατὰ τὴν παράδοση τὴν ἰσχυρογνωμοσύνη του μὲ τὴ ζωὴ του. ² Θὰ πρέπει δὲ τὰ στοιχεῖα αὐτὰ νὰ τὰ ἐκτιμήσουμε λαμβάνοντας ὑπόψη ὅτι ὁ ρωμαϊκὸς στρατὸς ἐπιτελοῦσε καὶ χρέη ἀστυνομίας στὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς αὐτοκρατορίας (βλ. παρακάτω, σ. 346-347).

Ὁ ὄγκος τοῦ ρωμαϊκοῦ στρατοῦ, κατὰ τὴν παλιὰ (ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Σύλλα) ρεπουμπλικανικὴ ἀρχὴ — ποὺ εἶχε βέβαια παραβιαστεῖ συχνά —, στάθμισε στὶς ἐπαρχίες κι ἀποτελοῦνταν κατὰ τὴν αὐτοκρατορικὴ περίοδο ἀπὸ δύο κυρίως εἶδη μονάδων, τὶς λεγεῶνες καὶ τὰ, ἱεραρχικὰ κατώτερα, ἐπικουρικὰ ἢ συμμαχικὰ σώματα (auxilia). ³ Στὶς πρῶτες ὑπηρετοῦσαν ἀποκλειστικὰ Ρωμαῖοι πολί-

¹ SHA, Hadr. 15. 13: «Non recte suadetis, familiares, qui non patimini me illum doctiorem omnibus credere, qui habet triginta legiones».

² Κάσ. Δ. 69. 4. 1-5.

³ Βασικὰ συνθετικὰ ἔργα (μὲ παραπέρα βιβλιογραφία) γιὰ τὸν ρωμαϊκὸ στρατό, ἰδίως τῶν προωμότερων αὐτοκρατορικῶν χρόνων: G. Webster, *The Roman*

τες, είτε κατέχοντες αυτή την ιδιότητα από παλιότερα χρόνια είτε πολιτογραφούμενοι κατά την κατάταξή τους. Τὰ *auxilia* ήταν οι στρατιωτικές μονάδες που σχηματίζονταν από μη Ρωμαίους ή, μετά τον 1ο αιώνα μ.Χ., τουλάχιστον εν μέρει ακόμη από μη Ρωμαίους. Στις βοηθητικές αυτές μονάδες ανήκαν σχεδόν αποκλειστικά τὸ ἵππικό, οἱ τοξότες, ὁ στόλος καὶ ἄλλα εἰδικὰ σώματα τοῦ αὐτοκρατορικοῦ στρατοῦ.

Ὁ στρατὸς τῶν λεγεῶνων

Ἡ ὑποχρεωτική στρατολογία (*dilectus*) εἶχε ὡς μόνιμο σύστημα καταργηθεῖ ἤδη ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Μαρίου (βλ. παραπάνω, σ. 203–204) κι ἐπανερχόταν μόνον σὲ περιπτώσεις μεγάλης ἀνάγκης. Σὲ τέτοιες περιπτώσεις ὅμως χρησιμοποιούνταν καὶ ἄλλες ἐκτακτες μέθοδοι, ὅπως π.χ. τὸ 9 μ.Χ. ἡ εὐρεία στρατολόγηση δούλων (μετὰ τὴν πανωλεθρία τοῦ Τευτοβούργιου Δρυμοῦ).⁴ Βασικὴ πηγὴ ἀνθρώπινου δυναμικοῦ γιὰ τὶς λεγεῶνες ἦταν ἡ Ἰταλία καὶ ἡ ἐκλατινισμένη Δύση, ὅμως ἤδη ἐπὶ τῶν δύο πρώτων αὐτοκρατόρων ἦταν συγνή καὶ ἡ τοπικὴ στρατολόγηση ἀνδρῶν στὶς ἀνατολικὲς ἐπαρχίες. Αὐτὴ ἡ μέθοδος γενικεύτηκε ἀπὸ τὰ χρόνια τοῦ Κλαυδίου καὶ πέρα, ὅποτε ἡ ἐπαρχιακὴ στρατολόγηση, πιὸ ἀπλή καὶ πρακτικὴ, γίνεται κανόνας. Στὰ χρόνια πλέον τοῦ Ἀδριανοῦ δὲν στρατολογοῦνταν σχεδὸν καθόλου κάτοικοι τῆς Ἰταλίας ἀλλὰ μόνον τῶν ἐπαρχιῶν, περισσότερο βέβαια πάντοτε τῆς ἐκλατινισμένης Δύσης, οἱ ὁποῖοι μποροῦσαν καὶ εὐκολότερα νὰ ἐνταχθοῦν στὴν ὀργάνωση τοῦ ρωμαϊκοῦ στρατοῦ. Ἐχει παρατηρηθεῖ, πάντως, ὅτι

Imperial Army of the First and Second Centuries A.D., Λονδίνο 1969· G. R. Watson, *The Roman Soldier*, Λονδίνο 1969· Y. LeBohec, *L'Armée romaine sous le Haut-Empire*, Παρίσι 2002. Τὸ συλλογικὸ ἔργο P. Erdkamp (ἐπιμ.), *A Companion to the Roman Army*, Ὁξφόρδη 2007, καλύπτει μὲ εἰδικὰ ἄρθρα τὸ σύνολο τῆς ἐξέλιξης τῶν ρωμαϊκῶν στρατευμάτων ἀπὸ τὴν ρεπουμπλικανικὴν περίοδο ἕως καὶ τὸν Ἰουστινιανό.

⁴ Suet., *Aug.* 25. 2.

ἓνα εἶδος συνόρου χωρίζε τις περιοχὲς στράτευσης γιὰ τὶς λεγεῶνες τῶν ἀνατολικῶν καὶ τῶν δυτικῶν ἐπαρχιῶν: περνοῦσε ἀνάμεσα ἀπὸ τὶς δύο Μοισίες, ἀνάμεσα ἀπὸ τὴν Δαλματία καὶ τὴν Μακεδονία/Ἡπειρο καὶ, νοτιότερα, ἀνάμεσα ἀπὸ τὴν ἐπαρχία τῆς Ἀφρικῆς (ἀκριβέστερα, τὴν περιοχὴ τῆς Τριπολίτιδας) καὶ τὴν Κυρηναϊκὴ. Ἴσως ἐκφραζόταν ἔτσι ἡ ἐπιδίωξη ἀντιστοίχισης μὲ μείζονες πολιτιστικὲς ἐνότητες στὴν ὀργάνωση τοῦ ρωμαϊκοῦ στρατοῦ.

Ὡς πρὸς τὸν ἀριθμὸ τῶν λεγεῶνων ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι μειώθηκε ἀπὸ 55 σὲ 28 μετὰ τὸ τέλος τῶν ἐμφυλίων πολέμων ἐπὶ Αὐγούστου, ἀπ' αὐτὲς ἔμειναν μετὰ 25 (δηλαδὴ μείον οἱ τρεῖς τοῦ Βάρου), ἐνῶ ἀυξήθηκαν πάλι σταδιακὰ σὲ 33 ἕως τὰ χρόνια τοῦ Σεπτίμιου Σεβήρου. Οἱ λεγεῶνες αὐτὲς εἶχαν συνεχὴ ἀρίθμηση κι ἔπαιρναν τὸ ὄνομά τους ἀπὸ τὸ ὄνομα τοῦ ἐκάστοτε αὐτοκράτορα κατὰ τὴν ἴδρυσή τους, τὴν περιοχὴ τῆς στρατολογίας ἢ τῆς δράσης τους κ.τ.ῶ. (παραδείγματα: *Legio III Augusta pia fidelis* ἐπὶ Αὐγούστου, *Legio II Traiana fortis* ἐπὶ Τραϊανοῦ, *Legio III Parthica* ἐπὶ Σεπτίμιου Σεβήρου).

Ἡ βασικὴ διάρθρωση τῆς λεγεῶνας ἦταν σὲ δέκα *cohortes* (κοόρτες) κι αὐτῶν σὲ ἕξι *centuriae* (λόχους) τῶν περίπου 80–100 ἀνδρῶν. Τὸ σύνολο δηλαδὴ τῆς δυνάμεις κάθε λεγεῶνας ἀνερχόταν περίπου στοὺς 5.000–6.000 ἄνδρες. Ἐπομένως στὴν ἐποχὴ τοῦ Τραϊανοῦ καὶ τοῦ Ἀδριανοῦ, μὲ τὶς 30 τότε λεγεῶνες, ἡ συνολικὴ ἀριθμητικὴ τους δυνάμη ἔφτανε περίπου τοὺς 150.000 ἄνδρες.

Ὁ χρόνος ὑπηρεσίας ἦταν περίπου εἴκοσι χρόνια μάχης θητείας, ἐνῶ ὁ πλήρης χρόνος στράτευσης ἔφτανε τὰ 24 μὲ 25 χρόνια. Σημαντικὴ ἐπιβάρυνση ἀποτελοῦσε γιὰ τὸ ρωμαϊκὸ κράτος τόσο ἡ ἀμοιβὴ ὅσο καὶ ἡ τελικὴ ἀποζημίωση τῶν ἀπολυόμενων λεγεωναρίων του. Ἐπὶ Αὐγούστου ὁ ἐτήσιος μισθὸς τοῦ λεγεωναρίου ἦταν 225 δηνάρια. Ἡ πρώτη αὔξηση (ἓνα τέταρτο ἐπιπλέον) δόθηκε ἐπὶ Δομιτιανοῦ, ἐνῶ ὁ Σεπτίμιος Σεβήρος ἀνέβασε τὸν μισθὸ στὰ 450 δηνάρια. Γίνονταν μὲν κρατήσεις γιὰ ἐξοπλισμό, διατροφή κ.τ.ῶ., ἀλλὰ δίνονταν καὶ ἰδιαίτερες ἀμοιβές (*donativa*/δῶρα) μὲ διάφορες

έπετειακές ή άλλες έορταστικές άφορμές, ώστε τελικά ή στρατιωτική θητεία ήταν γενικά έπικερδής (όσο κι έπικίνδυνη βέβαια). Οί οικονομικές άπαιτήσεις τών στρατιωτών δέν ήταν εύκαταφρόνητος παράγοντας στο δημοσιονομικό ίσοζύγιο (πρβ. παρακάτω, σ. 372, τήν παρατήρηση του Μάρκου Αύρηλίου προς τους στρατιώτες του).

Η φροντίδα άποκατάστασης τών άπολυόμενων, και προφανώς άξιων ένίσχυσης, λεγεωναρίων οδήγησε τό 6 μ.Χ. τόν Αύγουστο στην ίδρυση του «στρατιωτικού ταμείου» (aerarium militare). Το πρώτο κεφάλαιο αυτού του είδικου ταμείου τό δημιούργησε ό ίδιος ό Αύγουστος καταθέτοντας έξ ιδίων τό ποσό τών 42,5 έκατομμυρίων δηναρίων (δηλαδή περίπου τό ίσόποσο του έτήσιου μισθού 190.000 στρατιωτών). Ο ίδιος καθόρισε ως πόρους του ταμείου αυτού στο μέλλον είδικούς έμμεσους φόρους για τους Ρωμαίους (βλ. παρακάτω, σ. 370). Το ποσό που καταβαλλόταν στον άπολυόμενο κυμάνθηκε από 3.000 δηνάρια (περίπου δεκατριών έτών μισθοί) επί Αύγουστου έως 5.000 δηνάρια επί Καρκαλάα.

Έπικεφαλής τής λεγεώνας ως έκπρόσωπος του αυτοκράτορα ήταν ό συγκλητικής τάξης legatus («ταξίαρχος» ή «πρεσβευτής»), με ή χωρίς τήν προσθήκη «αντιστράτηγος», με ήφισταμένους του έναν tribunus militum (χιλίαρχο) συγκλητικής τάξης, με τόν τίτλο του laticlavus, και πέντε ίππικής τάξης, με τόν τίτλο για τόν καθένα του angusticlavus. Περισσότερο διάστημα έμεναν στις θέσεις αυτές οί ίππείς, που ήταν γενικά και μακρότερη ή σταδιοδρομία τους. Ίππικής τάξης ήταν κατά κανόνα και ό praefectus castrorum (έπαρχος στρατοπέδων / στρατοπεδάρχης), που ήταν άξιωματικός σχεδόν μόνιμος, είχε τή φροντίδα τής οχύρωσης του στρατοπέδου και τών μηχανικών ύπηρεσιών του στρατού, ήταν δέ τυπικά και ούσιαστικά σε θέση ν' αναλάβει και τήν ήγεσία τής λεγεώνας, αν παρίστατο ανάγκη.

Τά βασικά στελέχη τής λεγεώνας ήταν βέβαια οί centuriones (έκατόνταρχοι), $10 \times 6 = 60$ ανά λεγεώνα, οί θέσεις τών οποίων καταλαμβάνονταν κυρίως από προβιβασμένους άπλους στρατιώ-

τες. Αυτοί άποτελοΰσαν τή σπονδυλική στήλη έμπειρίας και παράδοσης του στρατού. Διακεκριμένη ήταν ή θέση του έκατόνταρχου τής πρώτης έκατονταρχίας (λόχου) τής πρώτης κοόρτιος, αυτό που έφερε δηλαδή τό πρώτο άκόντιο (primum pilum) του σώματος. Λεγόταν γι' αυτό primus pilus ή primipilus (πριμιπιλάριος στις έλληνικές πηγές). Δεύτερη ύπηρεσία σε τέτοια θέση ήταν ακόμη μεγαλύτερη διάκριση, άφου ίσοδυναμοΰσε με άτυπη ανάληψη τής ήγεσίας μιās λεγεώνας, και συνιστοΰσε συνήθως τήν άπαρχή σταδιοδρομίας στην πολιτική διοίκηση τής αυτοκρατορίας.⁵

Τά βοηθητικά σώματα (auxilia)

Τά auxilia ήταν οί στρατιωτικές μονάδες τών μη Ρωμαίων έπαρχιωτών (peregrini), που άρχικά ένσωματώνονταν με τήν ήγεσία τους κατά τμήματα στον ρωμαϊκό στρατό (και υπό τήν επίβλεψη του). Ήδη από τήν έποχή τών Κλαυδίων έπικεφαλής τους τέθηκαν ίππείς ως praefecti (ή, σπανιότερα, tribuni) militum. Και αυτά έφεραν άριθμούς (κατά κοόρτεις/ίλες), όχι όμως συνεχή άρίθμηση. Αυτή δινόταν κατά τόν αύξοντα άριθμό τής στρατολόγησής τους. Τά ονόματα τών κοόρτιων δήλωναν έδώ κατά κανόνα και τήν προέλευση τών στρατιωτών: π.χ. cohors I Hispanorum, cohors II Thracum. Όμως ή έδρα τών σωμάτων αυτών δέν συνέπιπτε πάντοτε με τόν τόπο άρχικής στρατολόγησής τους (γίνονταν μεταθέσεις για λόγους άσφαλείας). Το συνολικό δυναμικό τών βοηθητικών σωμάτων πρέπει νά έφτανε τόν 2ο αιώνα μ.Χ. σε μεγέθη ίσα περίπου με τών λεγεώνων (γύρω στους 160.000 άνδρες).

Η ύπηρεσία τών μη Ρωμαίων στα auxilia άμειβόταν μετά συνήθως από είκοσιπενταετή (ή και μακρότερη) ύπηρεσία με τή χορήγηση τής ρωμαϊκής πολιτείας και δικαιωμάτων που συμπλήρωναν αναδρομικά αυτή τήν ιδιότητα. Έτσι, δινόταν ή ρωμαϊκή

⁵ Βλ. τό ώραίο παράδειγμα άνόδου τής οικογένειας ένός πριμιπιλαρίου σε μια έπιγραφή του 2ου αιώνα μ.Χ. από τήν Παμφυλία: SEG 17. 584.

πολιτεία και στα παιδιά του απολυόμενου (από το 140 μ.Χ. όμως μόνον σ' εκείνα που θα αποκοτούσε μετά την απόλυσή του). Μᾶς έχουν διασωθεί πολλά μεταλλικά δίπτυχα, τὰ λεγόμενα «στρατιωτικά διπλώματα» (*diplomata militaria*), όπου καταγράφονταν και πιστοποιούνταν αυτά τὰ προνόμια τῶν αποστρατευομένων ἀνδρῶν τῶν βοηθητικῶν σωμάτων (εἰκ. σ. 424).⁶ Ἐνῶ στήν ἀρχὴ τῆς αὐτοκρατορικῆς περιόδου τὰ *auxilia* περιλάμβαναν μόνον ξένους, ἤδη τὸν 2ο αἰώνα μ.Χ. ἦταν συχνὸ τὸ φαινόμενο Ρωμαῖοι πολῖτες πλέον ὡς *auxilarii* νὰ ἔχουν διαδόχους τοὺς γιούς τους στὰ ἴδια σώματα. Πιθανὰ αἷτια αὐτῆς τῆς ἐξέλιξης ἦταν ἡ μικρὴ διαφορὰ στήν ἀμοιβὴ λεγεωναρίων καὶ ἀνδρῶν τῶν *auxilia* ἀλλὰ καὶ ἡ γενικότερη προχωρούσα ἐξομοίωση λεγεῶνων καὶ *auxilia*.

Numeri

Ἄφοῦ αὐτὰ τὰ βοηθητικὰ σώματα βαθμιαῖα ἐκρωμαΐζονταν ὅλο καὶ περισσότερο, ξαναπρόβαλλε ἡ χρησιμότητα στρατολόγησης ἰδίως βαρβάρων στὶς παρυφές τῆς αὐτοκρατορίας μὲ ἄλλη μορφή. Ἔτσι, ἀπὸ τὸν 2ο αἰώνα μ.Χ. (βλ. παραπάνω, σ. 306) συγκροτοῦνται οἱ *numeri*, δηλαδή μικρὰ σώματα τῶν περίπου διακοσίων ἀνδρῶν ποὺ στρατολογοῦνται ἀπὸ διαθέσιμους βαρβάρους, διατηροῦν τὴν πολεμικὴ τους τακτικὴ (χρησιμότητα προφανῶς γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση ὁμοίотροπων ἀντιπάλων), τίθενται ὅμως σταδιακὰ καὶ ὑπὸ τὴ διοίκηση Ρωμαίων ἐκατόνταρχων.

Γενικότερη συμβολὴ τοῦ στρατοῦ στήν ἐξέλιξη τῆς αὐτοκρατορίας

Ὅπως προσημειώθηκε, ὁ ρόλος τοῦ στρατοῦ κάλυπτε, πέρα ἀπὸ τὰ καθαρὰ πολεμικὰ καθήκοντα, σὲ μεγάλο βαθμὸ καὶ τὶς ἀνάγκες ἀστυνόμευσης τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους. Πράγματι, κάποια μορφή ἀστυνομικῶν ὀργάνων εἶχαν μόνον οἱ πόλεις (ἡ Ρώμη π.χ. τὶς

⁶ Ἐνα πρῶμο παράδειγμα (ἐπὶ Κλαυδίου, 52 μ.Χ.), ἀπὸ τὶς Σταβίες τῆς Καμπανίας, γιὰ ἕναν Θράκα ναύτη τοῦ ρωμαϊκοῦ στόλου: *Dessau* 1986.

cohortes urbanae καὶ τὶς *cohortes vigilum*), ἐνῶ ἡ ἀστυνόμευση στήν ὕπαιθρο — ὅπου ἀκριβῶς ἀνθοῦσε ἡ ληστεία — ἀνῆκε βασικὰ στήν ἀρμοδιότητα τοῦ στρατοῦ. Ἄλλὰ καὶ οἱ ἀνάγκες π.χ. μεταφορᾶς κρατομένων (παράδειγμα ἡ γνωστὴ περίπτωση μεταγωγῆς τοῦ Ἀποστόλου Παύλου στὴ Ρώμη) ἢ φρούρησης σιταποθηκῶν ἀνῆκαν στὰ καθήκοντα τοῦ στρατοῦ.

Σημαντικὴ ἦταν ἐπίσης ἡ συμμετοχὴ τοῦ στρατοῦ στήν ἐκτέλεση αὐτοῦ ποὺ θὰ ὀνομάζαμε σήμερα ὀδικὰ ἔργα ὡς πρὸς τὸν χῶρο τῶν ρωμαϊκῶν ἐπαρχιῶν. Γιὰ προφανεῖς λόγους ὁ στρατὸς ἀρχικὰ κατασκεύαζε δρόμους σὲ περιοχὲς στρατηγικῆς σημασίας, δημιουργώντας ἔτσι ἕνα βασικὸ ὀδικὸ δίκτυο. Ἴχνη του ἀποτελοῦν, πέραν καὶ ὀρισμένων σωζομένων τμημάτων τοῦ ἀρχαίου ὁδοστρώματος (ὅπως π.χ. ἀπὸ τὴν Ἐγνατία Ὀδὸ κοντὰ στοὺς Φιλίππους), καὶ τὰ πολλὰ σωζόμενα *milliaria*, οἱ ἀρχαῖοι ὁδοδείκτες (ἀνὰ χίλια βήματα: *mille passuum*), ἀπὸ διάφορα μέρη τῆς αὐτοκρατορίας. Ἄλλὰ καὶ γέφυρες (π.χ. ἡ περίφημη γέφυρα τοῦ Τραϊανοῦ πάνω στὸν Δούναβη) καὶ ἄλλα κτίρια γενικότερου συμφέροντος (π.χ. ἀποθήκες) ὀφείλονταν στήν ἐργασία τοῦ στρατοῦ.

Τουλάχιστον ἐξίσου σημαντικὴ ἦταν ἡ ἔμμεση συμβολὴ τοῦ στρατοῦ στήν ἀστικοποίηση τῆς αὐτοκρατορίας. Κοντὰ στὰ στρατόπεδα ἀναπτύσσονταν μικροὶ συνοδευτικοὶ οἰκισμοὶ γιὰ τὴν ἐξυπηρέτηση βασικῶν ἀναγκῶν τῶν στρατιωτῶν, οἱ μαρτυρούμενοι ὡς *canabae* («καλύβες, καπηλειὰ») *legionis*, οἱ ὅποιοι μπορούσαν νὰ ἐξελιχθοῦν καὶ συχνὰ ἐξελίχθηκαν ἀργότερα σὲ σημαντικὲς πόλεις. Αὐτὲς ἦταν οἱ ταπεινὲς ἀπαρχές π.χ. τοῦ Μογοντιακοῦ (τοῦ σημερινοῦ Μάιντς), ποὺ ἐξελίχθηκε σὲ *municipium* ἐπὶ Δομιτιανοῦ, καὶ τοῦ Ἀκουίνκου (τῆς σημερινῆς Βούδας/Βουδαπέστης), ποὺ ἐπὶ Ἀδριανοῦ ἔγινε ἐπίσης *municipium* καὶ τελικὰ *colonia Romana* ἐπὶ Σεπτίμιου Σεβήρου. Ὁ στρατὸς λοιπὸν ἀποδείχθηκε συνολικὰ ἕως τὸ Διάταγμα τοῦ Καρακάλλα ἴσως ὁ σημαντικότερος παράγοντας κοινωνικῆς κινητικότητας καὶ ἐκρωμαΐσμοῦ τῆς αὐτοκρατορίας.

Διοικητική-κοινωνική ιεραρχία.

Όργάνωση και λειτουργία της αυτοκρατορικής κοινωνίας από τους Φλαβίους έως τον Διοκλητιανό

Ἡ ιεραρχική δομή καὶ νοοτροπία χαρακτηρίζαν βέβαια ὄχι μόνον τὸν ρωμαϊκὸ στρατὸ ἀλλὰ καὶ τὴν ὅλην ὀργάνωση τῆς ρωμαϊκῆς διοίκησης καὶ κοινωνίας. Κατὰ τὴν χαρακτηριστικὴ ἀντίληψη τοῦ Πλίνιου τοῦ Νεότερου στὰ πλαίσια εὐγενικῶν συστάσεων τοῦ πρὸς τὸν φίλο του Τίωνα, διοικητὴ τότε τῆς ἐπαρχίας τῆς Βαιτικῆς, βασικὸς γνώμονας τῆς πρακτικῆς τοῦ τελευταίου ἔπρεπε νὰ εἶναι ἡ προσεκτικὴ συντήρηση τῶν ἱεραρχικῶν διακρίσεων («discrimina ordinum dignitatumque») ἀνάμεσα στὶς διαφορὲς κατηγορίες τῶν κατοίκων τῆς αυτοκρατορίας: τυχὸν ἐξάλειψή τους θὰ ἦταν οὐσιαστικὰ ὄχι ἐπίτευξη ἰσότητος ἀλλὰ ἐπιβολὴ ἄκρας ἀνισότητος («mihil est ipsa aequalitate inaequalius»).⁷

Τὸ αὐγούστιο σύστημα διατήρησε τὴν διάκριση τῶν Ρωμαίων σὲ συγκλητικούς, ἵππεῖς καὶ ἀπλοὺς πολίτες, προέβη ὅμως σὲ αὐστηρότερο καθορισμὸ τῶν ὀρίων καὶ τῶν ὑποχρεώσεων τῶν ἀντιστοιχῶν διοικητικῶν-κοινωνικῶν ομάδων (βλ. παραπάνω, σ. 254-257). Ὅπως δὲποτε, μιὰ βαθμιαία ἐνίσχυση τῶν κοινωνικῶν δυνατοτήτων τῶν μελῶν τῆς ἵππικῆς τάξης ἔναντι τῶν συγκλητικῶν καταγράφεται σταθερὰ ἀπὸ τὸν 1ο ἕως καὶ τὰ τέλη τοῦ 2ου αἰῶνα μ.Χ., γίνεται ἐντονότερη ἀπὸ τὰ χρόνια τῶν Σεβήρων καὶ κορυφώνεται μὲ τὴν ἀφαίρεση κάθε στρατιωτικῆς διοίκησης ἀπὸ τοὺς συγκλητικούς ἐπὶ Γαλλιανοῦ, ὅπως μνημονεύθηκε ἤδη (σ. 336-337). Θὰ μπορούσε νὰ πεῖ κανεὶς ὅτι οἱ ἵππεῖς ὡς ἡ κατεξοχὴν ἀριστοκρατία τῆς αυτοκρατορικῆς διοικητικῆς πράξης ἐπιβάλλονται σταδιακὰ στὴν ἀριστοκρατία τῆς καταγωγῆς, χωρὶς ὅμως ποτὲ —πάντα στὰ πλαίσια τῆς σεβαστῆς ρωμαϊκῆς παράδοσης— νὰ τὴν ἐξάλειψουν ἢ νὰ τὴν ὑποσκελίσουν ὡς πρὸς τὸ κοινωνικὸ κύρος.

⁷ Plin., Ep. 9. 5. 3.

Βιδικὰ στὸ ἐπίπεδο τῶν ἐπαρχιῶν μιὰ ἄλλη σημαντικὴ κατηγορία τῆς κοινωνικῆς ἱεραρχίας στὴν αυτοκρατορία, ποὺ τὰ μέλη τῆς συχνὰ ἀνήκαν καὶ στοὺς ἵππεῖς, ἦταν οἱ decuriones (βουλευταὶ) τῶν ἐπαρχιακῶν πόλεων. Σ' αὐτοὺς βασιζόταν ἀκριβῶς ἡ διοίκηση τῶν πόλεων ρωμαϊκοῦ τύπου (βλ. παρακάτω, σ. 358 κ.έ.), ὅπου συγκροτοῦσαν ἓνα —κατὰ παρόμοιο πρὸς τοὺς ἵππεῖς καὶ ἐπίσημο τρόπο— ἀναγνωρισμένο σῶμα (ordo). Εἶναι ὅπως δὲποτε ἐνδιαφέρον ὅτι μιὰ παράλληλη ἐξέλιξη δημιουργίας ἢ ἐνίσχυσης τέτοιων σωμάτων («διοικητικῆς ἀριστοκρατίας») συναντοῦμε καὶ στὴ ρωμαϊκὴ Ἀνατολή. Ἡ ἰσόβια κατοχὴ τῆς βουλευτικῆς ιδιότητος ἀλλὰ ἀκόμη καὶ ἡ ἐπίσημα προβαλλόμενη κληρονομικότητα τῆς ἐνταξῆς στὸ σῶμα τῶν κατὰ πόλεις βουλευτῶν εἶναι ὅπως δὲποτε ἐνδιαφέρον στοιχεῖο ρωμαϊκῆς ἐπίδρασης: ἔτσι, συναντοῦμε π.χ. σὲ ἐλληνικὲς πόλεις τοῦ Αἰγαίου καὶ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας τῶν αυτοκρατορικῶν χρόνων τὸν ὄρο-τίτλο πατρόβουλος, γιὰ νὰ δηλωθεῖ ἡ οἰκογενειακὴ διαδοχὴ στὴν ιδιότητα τοῦ τοπικοῦ βουλευτῆ.⁸ Ἀποτελοῦσαν δηλαδὴ τὰ στελέχη αὐτὰ ἓνα εἶδος ἐξακτινωμένων καὶ δορυφορικῶν («ἀνώτερων τάξεων») ποὺ ἔπαιζαν τὸν ρόλο κοινωνικῆς σπονδυλικῆς στήλης γιὰ τὶς κατὰ τόπους ἐπαρχιακὲς κοινότητες.

Μιὰ ἄλλη ἔκφραση αὐτῆς τῆς τάσης στὶς ἀνατολικὲς ἐπαρχίες τῆς Ρώμης εἶναι ἡ δράση καὶ ἡ σημασία τοῦ διαδεδομένου στὰ αυτοκρατορικὰ χρόνια θεσμοῦ τῆς γερουσίας σὲ διάφορες ἐλληνικὲς πόλεις. Πρόκειται γιὰ συλλογικὸ σῶμα τὸ ὁποῖο μεριμνοῦσε γιὰ τὴν συλλογικὴ μνήμη τῆς κοινότητος καὶ διάφορα συναφῆ θέματα λατρείας, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἰδιαίτερη θέση κατεῖχε καὶ ἡ λατρεία τοῦ αυτοκράτορα, ὅπως προκύπτει ἰδίως ἀπὸ στοιχεῖα

⁸ Γιὰ τὴν ὅλη ἐξέλιξη τῶν βουλῶν στὶς ἐλληνικὲς πόλεις τῆς ρωμαϊκῆς ἐποχῆς: Sartre, OR, 129-130 (μὲ παραπέρα βιβλιογραφία). Παράδειγμα πατροβούλων: IG XII. 5. 141, 7 (Πάρος)· πρβ. Π. Νιγδελής, Πολίτευμα καὶ κοινωνία τῶν πόλεων τῶν Κυκλάδων κατὰ τὴν ἐλληνιστικὴ καὶ αυτοκρατορικὴ ἐποχὴ, Θεσσαλονίκη 1990, 191-192 (μὲ συλλογὴ στοιχείων-συζήτησης).

αυτοκρατορικῶν ἐπιστολῶν τῆς ἐποχῆς τῶν Ἀντωνίνων στὴν περίπτωση τῆς Ἀθήνας.⁹

Μιὰ βασικὴ πολιτικῆ-κοινωνικὴ ἱεράρχηση στὴν αυτοκρατορία δημιουργοῦσε ἕως τὸ Διάταγμα τοῦ Καρακάλλα (βλ. παραπάνω, σ. 329) καὶ ἡ κατοχὴ τῶν ρωμαϊκῶν πολιτικῶν δικαιωμάτων (civitas Romana, βλ. εἰδικότερα παρακάτω, σ. 377 κ.έ.), ποὺ ξεχώριζε τοὺς Ρωμαίους ἀπὸ τοὺς ἀπλοὺς ἐπαρχιωτὲς (peregrini). Σ' αὐτὴ τὴ θεμελιώδη, ἀρχικὰ καὶ ὑπὸ κοινωνικὴ ἔννοια, διάκριση φαίνεται νὰ ἐπικάθεται ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἀδριανοῦ καὶ πέρα, τουλάχιστον στὰ πλαίσια τῆς ποινικῆς νομοθεσίας, τὸ τυπικὰ νέο διακριτικὸ σχῆμα honestiores (ἐντιμότεροι)-humiliores (ταπεινότεροι). Τὸ ἀνιχνεύουμε κυρίως σὲ νομικὰ κείμενα τῆς ἐποχῆς τῶν Σεβήρων, ὅπως καὶ αὐτὰ σώζονται σὲ μεταγενέστερες κωδικοποιήσεις. Πάντως, ἡ βασικὴ ἀντίληψη μιᾶς διακριτικῆς δικαστικῆς μεταχείρισης τῶν ἀνώτερων καὶ τῶν κατώτερων στρωμάτων τῆς ρωμαϊκῆς κοινωνίας ἦταν πολὺ παλιότερη καὶ ἀπὸ τὴν ἐμφάνιση τοῦ παραπάνω σχήματος, ἀφοῦ πάντοτε γιὰ τοὺς Ρωμαίους ἡ ἐφαρμογὴ τοῦ ὁποιοδήποτε νόμου ἐνσωμάτωνε καὶ τὸν σεβασμὸ πρὸς τὶς κοινωνικὲς κατηγορίες. Ἐνδιαφέρον στοιχεῖο, καὶ ὡς ἕναν βαθμὸ ἀποκαλυπτικὸ γιὰ τὴ σύμπτωση πολιτικῶν καὶ κοινωνικῶν διακρίσεων στὶς ρωμαϊκὲς ἀντιλήψεις, εἶναι ὅπωςδὴποτε ἡ μαρτυρούμενη σύνθεση τῶν δύο νέων ομάδων, τῶν honestiores καὶ τῶν humiliores. Ἐνῶ οἱ δεῦτεροι περιλάμβαναν ἀδιακρίτως κάθε «κοινὸν ὑπήκοο» τοῦ αυτοκράτορα, στοὺς πρώτους ἐντάσσονταν ὄχι μόνον τὰ μέλη τῆς συγκλητικῆς καὶ τῆς ἵππικῆς τάξης καὶ οἱ βουλευτὲς τῶν πόλεων, ἀλλὰ καὶ οἱ εὐδοκίμως ὑπηρετοῦντες στρατιῶτες, καθὼς καὶ οἱ ἀπόμαχοι καὶ οἱ γιοὶ τους· ἡ συμμετοχὴ δηλαδὴ στοὺς βασικοὺς φορεῖς συντήρησης τοῦ ὅλου αυτοκρατορικοῦ καθεστώτος ἐξασφάλιζε καὶ ἀπὸ ποινικῆ-κοινωνικὴ ἄποψη μιὰ ἰδιαίτερη, προνομιακὴ θέση.

⁹ Oliver, GC, 196, 201. Πρβ. Ν. Γιαννακόπουλος, *Ὁ θεσμὸς τῆς γερουσίας τῶν ἑλληνικῶν πόλεων κατὰ τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους*, Θεσσαλονίκη, Βάνιας, 2008.

Ἐνῶ τὸ ἀκόμη βασικότερο σχῆμα κοινωνικῆς διάκρισης ἀνάμεσα σὲ ἐλεύθερους καὶ δούλους παρέμενε, σταθερὰ σημαντικὸ ρόλο καὶ προβολὴ στὰ πλαίσια τῆς ἐξέλιξης τῆς ρωμαϊκῆς αυτοκρατορικῆς κοινωνίας διατηροῦσαν οἱ ἀπελεύθεροι (liberti), ἰδίως ἐκεῖνοι τοῦ αυτοκρατορικοῦ οἴκου (τῆς familia Caesaris, βλ. παραπάνω, σ. 279 κ.έ.). Ἡ ἀνάθεση βέβαια σ' αὐτοὺς ἰδίως ὑψηλῶν θέσεων τῆς κρατικῆς μηχανῆς περιορίστηκε μετὰ τοὺς Ἰουλίους-Κλαυδίους, ὅμως ἡ κοινωνικὴ τους ἐπιφάνεια δὲν ἔπαψε νὰ ἐξελίσσεται καὶ νὰ δημιουργεῖ νέες προϋποθέσεις γιὰ τοὺς ἀπογόνους τους. Ὁ Ἰουβενάλης διατηρεῖ στὸ στόχαστρο τῆς σάτιρας τὸν τύπο τοῦ πλούσιου ἀπελεύθερου ποὺ δὲν διστάζει νὰ ἀνταγωνίζεται σὲ προβολὴ τοὺς κοινωνικὰ ἀνωτέρους του.¹⁰ Πρέπει ὅμως νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἀπελεύθερος ἦταν πιά ἀκόμη καὶ ὁ πατέρας τοῦ αυτοκράτορα Περτινακᾶ (βλ. παραπάνω, σ. 321), ὅσο καὶ ἂν θεωρήσουμε ἐξαιρετικὴ τὴν περίπτωσή του. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ βέβαια δὲν πρέπει νὰ μᾶς διαφεύγει ὅτι κατὰ κανόνα οἱ αυτοκρατορικοὶ ὅσο καὶ οἱ συνηθισμένοι ἀπελεύθεροι ἰδιωτῶν ἔπρεπε νὰ περιμένουν ὀρισμένες (συνήθως τρεῖς) γενιὲς ἕως ὅτου μπορέσουν νὰ ἐνσωματωθοῦν κανονικὰ στὶς τάξεις τῶν εὐγενῶν Ρωμαίων. Μὲ ἰδιαίτερα ἀνάγλυφο τρόπο γίνεται φανερὴ ἡ θεωρητικὴ ἰσχὺς ἀλλὰ καὶ ἡ πρακτικὴ δυσκολία ἐφαρμογῆς αὐτοῦ τοῦ κοινωνικοῦ κανόνα καὶ στὴν περίφημη ἐπιστολὴ τοῦ Μάρκου Αὐρηλίου πρὸς τοὺς Ἀθηναίους, ὅπου ἀκριβῶς ἡ ἀρχὴ τῆς τριγωνίας (δηλαδὴ τῆς προϋπόθεσης τριῶν γενεῶν ἐλεύθερης ταυτότητας) ὀρίζεται ὡς ἀπαραίτητο προσὸν γιὰ τὰ μέλη τῆς Βουλῆς τοῦ Ἀρείου Πάγου, τοῦ ἀνώτατου βουλευτικοῦ σώματος τῆς ρωμαϊκῆς Ἀθήνας. Ὁ αυτοκράτορας δὲν ἐγκαταλείπει οὔτε ἐκεῖ τὴ βασικὴ αὐτὴ «ἀρχὴ εὐγενείας» ἀλλὰ προβαίνει καὶ σὲ κατ' οἰκονο-

¹⁰ Ἐτσι, π.χ., ἕνας ἀπελεύθερος μὲ περιουσία ἵππεα παρουσιάζεται νὰ θέλει νὰ προσπεράσει στὴν οὐρὰ πραιτωρὲς καὶ δημάρχους (Sat. 1. 99-109). Πρβ. στὸ ἴδιο, 3, ἰδ. 153-163, γιὰ παρόμοια παντοδυναμία τοῦ πλούτου στὸν κόσμον τοῦ ποιητῆ (πρῶτο μιστὸ 2ου αἰῶνα μ.Χ.).

μίαν παραχωρήσεις για να διευκολύνει τη λειτουργία του σεβαστού σώματος και με πιο πρόσφατους απογόνους απελευθέρων.¹¹

Βασικό στοιχείο παρέμενε ότι η παραπάνω ενσωμάτωση των απελευθέρων και στο κέντρο και στις επαρχίες έπρεπε να γίνεται υπό έλεγχο και με τήρηση των παραδοσιακών δεσμών πατρωνείας, που αποτελούσαν πάντοτε τον άρογοναίω λίθο της συνοχής και της άνοτης του ρωμαϊκού κοινωνικού οικοδομήματος, και στα αυτοκρατορικά χρόνια.¹² Ο πλούτος διευκόλυνε και προκαλούσε, αλλά και τα παραδοσιακά κοινωνικά σχήματα άντιστέκονταν και συντηρούσαν δοκιμασμένες πρακτικές κοινωνικής δικτύωσης ως συμπληρωματικά στοιχεία της κοινωνικής ιεραρχίας.

Τις αντιφάσεις αυτής της έμμονης στην κοινωνική ιεραρχία, και ταυτόχρονα τις βαθύτερες αντινομίες της ίδιας της ρωμαϊκής κοινωνίας, δείχνει από την άλλη πλευρά ανάγλυφα και η θέση επαγγελματικών-κοινωνικών ομάδων που πετύχαιναν έως έναν βαθμό ν' αναίρεσουν στην πράξη αυτή την πυραμιδοειδή δομή. Ίδιαίτερα ενδιαφέρουσα είναι έδω ή περίπτωση των μονομάχων (gladiatores), αλλά και γενικότερα των ανθρώπων του θεάματος (histriones). Οί θεράποντες αυτών των τεχνών λογίζονταν κοινωνικά κατώτεροι, τους συνόδευε το προσωπικό καθεστώς της infamia («δυσφημία, κακό όνομα»), με διάφορες νομικές συνέπειες, όπως π.χ. η απαγόρευση γάμου με ελεύθερους εκ γενετής (ingenui) ή άναρρίχησης σε θέση βουλευτή. Ίδίως οί μονομάχοι ήταν συχνά δουλοι ή απελεύθεροι, μπορούσαν όμως να περιληφθούν στις τάξεις τους κι ελεύθεροι που είχαν ρητά αποδεχθεί τις προοπτικές μειω-

¹¹ Oliver, GC, 184, 57-79.

¹² Για την ειδική σημασία και την άνθεκτικότητα των σχέσεων αυτών και σ' αυτή την περίοδο: R. P. Saller, *Personal Patronage under the Early Empire*, Cambridge 1982· του ίδιου, «Patronage and friendship in early imperial Rome. Drawing the distinction», στο A. Wallace-Hadrill (έπιμ.), *Patronage in Ancient Society*, Λονδίνο 1989, 49-62.

τικής μεταχείρισης λόγω της συγκεκριμένης άπασχόλησής τους.¹³ Έδω, θα λέγαμε, τα θέλητρα της φήμης (fama) έτειναν να υπερκεράσουν την άμαύρωση της δυσφημίας (infamia). Γιατί η δημοτικότητα, ή άνύψωση κάποτε του μονομάχου σ' ένα είδος «λαϊκού ήρωα» και κοινωνικού ειδώλου δέν άφηναν άσυγκίνητη άκόμη και τη ρωμαϊκή άριστοκρατία. Δέν είναι λοιπόν τυχαία ή άδυναμία συγκεκριμένων αυτοκρατόρων (ιδίως του Νέρωνα, του Δομιτιανού και του Κομμόδου) να άσκήσουν και τέτοιους ρόλους κατά παράβαση των κοινωνικών συμβάσεων και εις βάρος της υπόληψής τους. Η κοινή γνώμη έβρισκε τον τρόπο να διανοίγει τις δικές της άνοδικές στοές στην έπιμελή ιεραρχική πυραμίδα των ρωμαϊκών κοινωνικών άξιών.¹⁴

II. ΕΠΑΡΧΙΑΚΗ ΔΙΟΙΚΗΣΗ ΚΑΙ ΠΟΛΕΙΣ

Την έννοια της ρωμαϊκής διοικητικής περιφέρειας εκτός Ίταλίας (βλ. και παραπάνω, σ. 145) οί Ρωμαίοι την απέδιδαν με τον όρο provincia (επαρχία). Η λατινική λέξη provincia (άμφίβολης έτυμολογίας) σήμαινε αρχικά τις άρμοδιότητες και, μεταφορικά και κατ' επέκταση, τον χώρο άρμοδιοτήτων ενός Ρωμαίου άξιωματούχου: π.χ. provincia urbana ήταν ο χώρος άρμοδιοτήτων του praetor urbanus, provincia Liguria ήταν ή άνάθεση πολεμικών έπιχειρήσεων στην περιοχή της Λιγυρίας, όχι δηλαδή άνάθεση έξουσίας σ' ένα ήδη διαμορφωμένο, όμώνυμο διοικητικό διαμέρισμα. Είναι λοιπόν

¹³ Το περιεχόμενο μιας σχετικής έπίσημης έξουσιοδότησης (auctoramentum), «να καούν, να δεθούν, να σκοτωθούν με κάποιο σιδερένιο όργανο», μάς παραδίδει ο Σενέκας, *Ep.* 37. 1-2.

¹⁴ Για την όλη θέση των μονομάχων και των ανθρώπων του θεάματος στη ρωμαϊκή κοινωνία, βλ. το συνθετικό άρθρο του H. Leppin, «Between marginality and celebrity. Entertainers and entertainments in Roman society», στον συλλογικό τόμο M. Peachin (έπιμ.), *The Oxford Handbook of Social Relations in the Roman World*, Όξφόρδη 2011, 660-678.

ἀξιοσημείωτο ὅτι ἤδη τὸ ἀρχικὸ περιεχόμενον τοῦ ὄρου χαρακτηρίζεται ἀπὸ μιᾶ ἀσαφῆ-δυναμικῆ ἔννοια ὀρίων.

Σύμφωνα μὲ τὸν διακανονισμό τοῦ 27 π.Χ. (βλ. παραπάνω, σ. 247) ὁ Αὐγούστος κράτησε ὑπὸ τὴν ἄμεση ἐποπτεία καὶ διοίκηση τοῦ τῆς ρωμαϊκῆς ἐπαρχίας πού χρειάζονταν τὴν παρουσία ἀξιόλογων στρατιωτικῶν δυνάμεων, γιὰ λόγους εἴτε ἐξωτερικῆς εἴτε ἐσωτερικῆς ἀσφάλειας, καὶ ἐκχώρησε πάλι τῆς ὑπόλοιπες θέτοντάς τες ὑπὸ συγκλητικὴ διοίκηση, ἐπίσημα ὡς ἐπαρχίες «τοῦ ρωμαϊκοῦ λαοῦ» (populi Romani). Οἱ συγκλητικῆς ἐπαρχίες ἦταν περιορισμένου ἀριθμοῦ (δέκα ἐπὶ Αὐγούστου), ἀργότερα μειώθηκαν κατὰ δύο (Ἰλλυρικὴ, Σαρδηνία-Κορσικὴ), ἐνῶ στὰ χρόνια τοῦ Μάρκου Αὐρηλίου αὐξήθηκαν πάλι μὲ τὴν προσθήκη τῆς Λυκίας καὶ τῆς Παμφυλίας. Κατὰ κανόνα δὲ ὅσες νέες ἐπαρχίες ἰδρύθηκαν μετὰ τὸν Αὐγούστο, λόγω ἐπέκτασης συνόρων ἢ γιὰ λόγους ἀσφάλειας ἐναντι ἐξωτερικῶν ἐχθρῶν ἢ ἐσωτερικῶν κινδύνων (π.χ. οἱ δύο ἐπαρχίες πού προέκυψαν μὲ τὴ διαίρεση τῆς ἐνιαίας Συρίας σὲ Συρία Κοίλη καὶ Συρία Φοινικὴ ἐπὶ Σεπτιμίου Σεβήρου), ἦταν αὐτοκρατορικῆς.

Σὲ μιὰ συγκλητικὴ ἐπαρχία ἐπικεφαλῆς ἦταν ὁ ἀνθύπατος (proconsul), ὁ ὁποῖος τῶρα πιά δὲν ἦταν ἀνάγκη νὰ ἔχει διατελέσει ὀπωσδήποτε ὑπάτος, νὰ εἶναι δηλαδὴ ὑπατικός (consularis). Στῆς περισσότερες συγκλητικῆς ἐπαρχίες ὁ διοικητὴς ἦταν πρῶην (πρὶν ἀπὸ πέντε χρόνια καὶ πάνω) praetor (στρατηγός). Μόνον οἱ ἐπαρχίες τῆς Ἀσίας καὶ τῆς Ἀφρικῆς, ὡς οἱ μεγαλύτερες καὶ παλαιότερες συγκλητικῆς ἐπαρχίες, διοικοῦνταν ἀπὸ πραγματικούς ἀνθυπάτους, δηλαδὴ πρῶην ὑπάτους, πού εἶχαν καὶ πάλι διατελέσει στὸ ἀξίωμα αὐτὸ πρὶν ἀπὸ σημαντικὸ διάστημα (περίπου δεκαπέντε χρόνια πρὶν). Ὁ διορισμὸς τῶν διοικητῶν αὐτῶν γινόταν ἀπὸ τὴ συγκλητὸ μὲ κλήρωση καὶ γιὰ ἐτήσια θητεία (μὲ δυνατότητα παράτασης ὑπὸ τὴ μορφή prerogatio). Ὁ αὐτοκράτορας ὅμως ἐβρίσκει καὶ ἐδῶ τρόπο νὰ ἀσκήσει τὴν ἐπιρροή του. Σαφέστερο ἐγινε αὐτὸ πιά ἀπὸ τῆς ἀρχῆς τοῦ 3ου αἰώνα, ὅταν ἐκεῖνος κατάρτιζε κατάλογο ὑποψηφίων

συγκλητικῶν ἴσων πρὸς τῆς πληρωτέες θέσεις ἀνθυπάτων-διοικητῶν, ὥστε ἡ τελικὴ ἐπιλογή παρέμενε στενότερη καὶ ἐλεγχόμενη.

Τὸ ἐπιτελεῖο τοῦ ἀνθυπάτου περιλάμβανε ἕνα ἕως τρεῖς (στῆς περιπτώσεις τῆς Ἀσίας καὶ τῆς Ἀφρικῆς) legati pro praetore (πρεσβευτᾶς ἀντιστρατήγους) ὡς βοηθοὺς τοῦ διοικητῆ-ἀνθυπάτου, προερχόμενους κατὰ κανόνα ἀπὸ τὸ στενὸ περιβάλλον του. Γιὰ τὰ οἰκονομικὰ θέματα διέθετε στὸ πλευρὸ τοῦ ἕνα quaestor (ταμίας). Καὶ στῆς συγκλητικῆς ἐπαρχίας ὑπῆρχαν procuratores (ἐπίτροποι) τοῦ αὐτοκράτορα, ἐπιφορτισμένοι μὲ τὴ διαχείριση τῆς αὐτοκρατορικῆς περιουσίας στῆς περιοχῆς αὐτές. Ἐπίσης, ὁ αὐτοκράτορας μποροῦσε νὰ στείλει ἐδῶ ἕνα εἰδικὸ legatus (πρεσβευτῆ) μὲ συγκεκριμένη ἀποστολή, π.χ. τὸν καθορισμὸ συνόρων ἢ τὴ ρύθμιση θεμάτων σχετικῶν μὲ τῆς ἀπογραφῆς, ὅπως π.χ. στὴν περίπτωσι τοῦ Δ. Τερέντιου Γεντιανοῦ (D. Terentius Gentianus), τὰ πρῶτα χρόνια τῆς ἀρχῆς τοῦ Ἀδριανοῦ, στὴν ἐπαρχία τῆς Μακεδονίας.¹⁵

Στῆς αὐτοκρατορικῆς ἐπαρχίας οἱ διοικητῆς ἦταν πρόσωπα τῆς ἄμεσης ἐπιλογῆς τοῦ ἐκάστοτε αὐτοκράτορα. Ἄν ἦταν συγκλητικῆς προέλευσης, ἔφεραν τὸν τίτλο τοῦ legatus Augusti pro praetore (πρεσβευτῆς Σεβαστοῦ καὶ ἀντιστρατήγους), λογίζονταν δηλαδὴ ὡς βοηθοὶ-ὑπαρχηγοὶ τοῦ θεωρητικὰ μόνου «ἀνθυπάτου» αὐτῶν τῶν ἐπαρχιῶν αὐτοκράτορα. Ἄν ἦταν ἱππικῆς τάξης, ἔφεραν τὸν τίτλο τοῦ praefectus (ἐπαρχος), ὅπως π.χ. στὴν Αἴγυπτο καὶ γενικότερα στὴν ἀρχὴ τῆς αὐτοκρατορικῆς περιόδου (π.χ. ὁ γνωστὸς Πόντιος Πιλάτος τῆς Ἰουδαίας ἔφερε τὸν τίτλο τοῦ praefectus, βλ. καὶ παραπάνω, σ. 266). Ὅμως ἤδη κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ 1ου αἰώνα μ.Χ. ἐπικράτησε ὅλο καὶ περισσότερο ὁ ὄρος procurator (ἐπίτροπος) γιὰ τοὺς ἱππικούς διοικητῆς αὐτοκρατορικῶν ἐπαρχιῶν. Τὴν ἐξέλιξη αὐτὴ διευκόλυνε ὁ ἔντονα πολιτικὸς καὶ ὄχι στρατιωτικὸς χαρακτή-

¹⁵ Γιὰ τὰ στοιχεῖα καὶ τὴν ἀνασύνθεση τῆς δράσης του: Θ. Σαρκιάνης, *Ρωμαῖοι ἄρχοντες τῆς ἐπαρχίας Μακεδονίας*, Β', Θεσσαλονίκη 1977, 77-80, μὲ τῆς παρατηρήσεις τῆς F. Papazoglou, *Z Ant* 29 (1979), 242-246.

ρας αὐτῶν τῶν θέσεων, ἀφοῦ μὲ ἐξαίρεση τὸν ἑπαρχο τῆς Αἰγύπτου ὅλοι οἱ ἄλλοι ἱππικοὶ διοικητὲς δὲν διοικοῦσαν λεγεῶνες ἀλλὰ τὸ πολὺ βοηθητικὰ σώματα (auxilia) καὶ ἀπλὲς φρουρές. Ἡ παραμονὴ στὶς θέσεις αὐτὲς δὲν εἶχε οὔτε τοὺς τυπικοὺς χρονικοὺς περιορισμοὺς τῶν συγκλητικῶν ἐπαρχιῶν: ὁ αὐτοκράτορας μποροῦσε ν' ἀφήσει ἕναν διοικητὴ στὴ θέση του γιὰ μεγάλο χρονικὸ διάστημα, ὅπως π.χ. συνέβη μὲ τὸν διοικητὴ Μακεδονίας-Μοισίας ἐπὶ Τιβερίου γιὰ 24 χρόνια. Ἡ συνήθης θητεία, πάντως, δὲν ξεπερνοῦσε τὴν τριετία. Στὶς αὐτοκρατορικὲς ἐπαρχίες μὲ συγκλητικὸ διοικητὴ ὑπῆρχε ἕνας αὐτοκρατορικὸς ἐπίτροπος γιὰ τὴ διαχείριση τῶν οικονομικῶν θεμάτων, ἐνῶ σὲ ὅσες εἶχαν ἱππικὸ διοικητὴ χειριζόταν ὁ ἴδιος (ὁ ἐπίτροπος!) καὶ τὰ οικονομικὰ θέματα. Σὲ μερικὲς μικρότερες αὐτοκρατορικὲς ἐπαρχίες μὲ συγκλητικὸ διοικητὴ αὐτὸς διοικοῦσε ταυτόχρονα καὶ τὴν ἐπαρχία καὶ τὴ μοναδικὴ λεγεῶνα τῆς (ὅπως π.χ. στὴν περίπτωση τῆς Ἀραβίας ἢ τῆς Κάτω Παννονίας ἐπὶ Τραϊανοῦ). Πάντως, οἱ περισσότερες αὐτοκρατορικὲς ἐπαρχίες ποὺ ἰδρύθηκαν μετὰ τὸν Αὐγούστο εἶχαν ἱππεῖς διοικητὲς. Ἐνας πιθανὸς λόγος γι' αὐτὸ ἦταν ἡ ἐπιθυμία νὰ περιοριστοῦν τὰ ἔξοδα τῆς ἐπαρχιακῆς διοίκησης, ἀφοῦ οἱ ἀμοιβὲς τῶν ἱππικῶν διοικητῶν ἦταν ὀπωσδήποτε κατώτερες. Ὅμως ἦταν προφανῶς αἰσθητὴ καὶ ἡ ἀνάγκη ἀμεσώτερου αὐτοκρατορικοῦ ἐλέγχου καὶ ὀργάνωσης μὴ ἀστικοποιημένων περιοχῶν: π.χ. ἡ ἐπὶ Κλαυδίου ἰδρυμένη ἐπαρχία τῆς Θράκης ἀποκτᾶ legatus ὡς διοικητὴ μόνις ἐπὶ Τραϊανοῦ.

Ἀπὸ τὸν 3ο αἰῶνα μ.Χ. γίνεται συνήθης καὶ ἡ χρῆση τοῦ ὄρου praeses γιὰ τοὺς ἱππικοὺς ἰδίως διοικητὲς. Ἐπίσης, ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Γαλλιανοῦ (βλ. παραπάνω, σ. 336–337) περιέρχεται σὲ ἱππεῖς καὶ ἡ διοίκηση αὐτοκρατορικῶν ἐπαρχιῶν ὅπου στέλλονταν ὡς τότε legati, ἐνῶ παραπέρα καὶ οἱ ἀνθύπατοι τῶν συγκλητικῶν ἐπαρχιῶν ἀντικαθίστανται πολλὲς φορὲς ἀπὸ ἱππικοὺς διοικητὲς.

Τὰ διοικητικὰ στελέχη ποὺ ἔφερε μαζί του ὁ κάθε διοικητὴς ἦταν ἀριθμητικὰ περιορισμένα. Συνήθως στρατολογοῦνταν ἀπὸ τὸν κύκλο τῶν προσωπικῶν φίλων του, ἀνάλογα καὶ μὲ τὴν ἐμπειρία

τους: π.χ. ὁ Μ. Κορνήλιος Φρόντων μὲ τὴν προοπτικὴ ἀνάληψης τῆς διοίκησης τῆς Ἀσίας ἐπὶ Ἀντωνίνου τοῦ Εὐσεβοῦς καλεῖ νὰ τὸν ἀκολουθήσει στὴ νέα του θέση ἕναν φίλο του ἀπὸ τὴ Μαυριτανία μὲ ἐμπειρία στὴν ἀντιμετώπιση τῶν ληστῶν.¹⁶ Τὸν διοικητὴ πλαισίωνε πάντοτε ἕνας μικρὸς ἀριθμὸς ἀφοσιωμένων στελεχῶν, ἕνα officium, ποὺ σήμαινε τελικὰ τὸ «γραφεῖο», τὴ «γραμματεία» του. Τὴ διοικητικὴ παράδοση καθόριζε καὶ ἡ ἐκάστοτε lex provinciae, δηλαδὴ ἡ ἀρχικὴ ἰδρυτικὴ πράξη, ὁ «καθεστωτικὸς χάρτης» τῆς ἐπαρχίας. Στὴν περίπτωσι π.χ. τῆς ἐπαρχίας Βιθυνίας-Πόντου τὸ ἀντίστοιχο κείμενο, ποὺ ἀναγόταν στὶς ἀρχικὲς ρυθμίσεις τοῦ Πομπηίου, ἐπηρέαζε ἀκόμη τὴ διοίκηση τῆς ἐπαρχίας στὰ χρόνια τοῦ Τραϊανοῦ.¹⁷ Τὶς βασικὲς αὐτὲς ρυθμίσεις συμπλήρωνε τὸ «πρόγραμμα διοίκησης» ποὺ παρουσίαζε στὸ πρῶτο του διάταγμα (edictum) μετὰ τὴν ἀφιξή του ὁ ἐκάστοτε διοικητὴς.

Ὁ συνειδητὰ καὶ παραδοσιακὰ περιορισμένος ἀριθμὸς Ρωμαίων ἀξιωματῶν καὶ ἡ οὐσιαστικὴ ἀπουσία μιᾶς γενήσιας αὐτοκρατορικῆς γραφειοκρατίας βασιζόνταν στὴ θέση τῶν πόλεων μέσα στὸ ἐπαρχιακὸ σύστημα διοίκησης (καὶ τὴν ἀναβάθμιζαν). Οἱ Ρωμαῖοι εἶχαν κατανοήσει τὴ σημασία τους ὡς διοικητικῶν μονάδων καὶ ἐπανειλημμένα οἱ αὐτοκράτορες προσπάθησαν νὰ τονώσουν τὶς ὑπάρχουσες πόλεις, οικονομικὰ καὶ ἠθικὰ, ἐνῶ ἴδρυσαν καὶ νέες, συνεχίζοντας τὸ ἔργο τῶν ἐλληνιστικῶν μοναρχῶν στὴν Ἀνατολὴ καὶ τῆς ρεπουμπλικανικῆς Ρώμης στὴ Δύση. Ἡ τακτικὴ τους ἀπέναντι στὶς πόλεις ἦταν ν' ἀποφεύγουν νὰ τὶς ἐπιβαρύνουν ὑπερβολικά, ἀκριβῶς ἐπειδὴ βασιζόνταν στὶς διαφορὲς προσόδους καὶ ἐνισχύσεις ποὺ τοὺς ἐξασφάλιζε ἡ εὐρυθμὴ καὶ εὐπειθὴς λειτουργία τους (πρβ. π.χ. τὶς ἤδη παραπάνω, σ. 294, μνημονευθεῖσες ὁδηγίες τοῦ Δομι-

¹⁶ M. Cornelius Fronto, I, σ. 236 (Loeb).

¹⁷ Ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὶς ἐπιστολὲς τοῦ Πλίνιου τοῦ Νεότερου πρὸς τὸν αὐτοκράτορα: π.χ. Plin., Ep. 10. 79 (γιὰ τὶς προϋποθέσεις ἀνάληψης ἀξιωματῶν στὶς πόλεις τῆς ἐπαρχίας καὶ τὴ στελέχωση τῶν τοπικῶν βουλῶν).

τιανού πρὸς τὸν αὐτοκρατορικό ἐπίτροπο Συρίας καὶ τὴν ἐπιστολή τοῦ Σεπτίμιου Σεβήρου καὶ τοῦ Καρακάλλα «πρὸς τοὺς Νικοπολίτας πρὸς τῷ Ἰστρῷ».¹⁸ Εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι ἡ ρωμαϊκὴ διοίκηση προσπαθοῦσε κατὰ κανόνα νὰ μεταβάλλει σὲ ἀστικοποιημένες ζῶνες περιοχὲς ποὺ δὲν εἶχαν τέτοια δομὴ παλιότερα (παράδειγμα ἡ ἐνδοχώρα τῆς Θράκης), ἀλλὰ καὶ ὅτι ὁ Αἴλιος Ἀριστείδης στὸν λόγο του *Eis Rómēn* (143 μ.Χ., βλ. παραπάνω, σ. 312–313) συνέλαβε καὶ παρουσίασε τὴ Ρωμαϊκὴ Αὐτοκρατορία ἀκριβῶς ὡς πυραμίδα πόλεων, τῶν ὁποίων τὸ ἄστυ ἦταν ἡ Ρώμη (κι αὐτὲς κῶμες τῆς).¹⁹

Κύρια φροντίδα τῶν αὐτοκρατόρων ὡς πρὸς τὶς πόλεις ἦταν ἡ οἰκονομικὴ βιωσιμότητά τους. Πρὸς τὸν σκοπὸ αὐτὸ ἰδίως ἀπὸ τὸν 2ο αἰώνα μ.Χ. συναντοῦμε ὅλο καὶ συχνότερα ἀποστολὲς εἰδικῶν αὐτοκρατορικῶν ὑπαλλήλων-ἐπιμελητῶν: οἱ *curatores civitatis* (λογισταί) ἢ *correctores* (διορθωταί, αὐτοὶ γιὰ μιὰ εὐρύτερη περιοχὴ) εἶχαν καθῆκον νὰ ἐπιθεωρήσουν καὶ νὰ διευθετήσουν τὰ οἰκονομικὰ καὶ συναφῆ θεσμικὰ πλαίσια τῶν πόλεων. Πολλὲς ἀπ' αὐτὲς, ὅπως γνωρίζουμε κι ἀπὸ τὴν ἀλληλογραφία Πλινίου-Τραϊανοῦ, χρειάζονταν ὅπωςδὴποτε ἓναν τέτοιο οἰκονομικὸ ἔλεγχο.²⁰ Συχνὰ εἶχαν τὴν τάση νὰ ξεπερνοῦν τὶς δυνατότητές τους, π.χ. μὲ φιλόδοξα οἰκοδομικὰ σχέδια, ποὺ μποροῦσαν μάλιστα νὰ μείνουν στὴ μέση κι ἀπειλοῦσαν τὴν ἐκπλήρωση τοῦ προγράμματος τακτικῶν οἰκονομικῶν ὑποχρεώσεων τῆς ἐπαρχίας πρὸς τὴν κοσμοκράτειρα.²¹

Οἱ πόλεις ρωμαϊκοῦ τύπου στὴν αὐτοκρατορικὴ περίοδο διακρί-

¹⁸ Ἐπιστολὴ πρὸς τὴ Νικόπολη τοῦ Ἰστρου (δηλαδὴ τοῦ Δούναβη, στὴ σημερινὴ Βουλγαρία): Oliver, *GC*, 217.

¹⁹ Αἴλ. Ἀριστ., *Eis Rómēn*, 61 (p. 108 Keil): ὅπερ δὲ πόλις τοῖς αὐτῆς ὁρίοις καὶ χώροις ἐστί, τοῦθ' ἦδε ἡ πόλις τῆς ἀπάσης οἰκουμένης, ὡσπερ αὐτῆς ἄστυ κοινὸν ἀποδεδειγμένη.

²⁰ Πρβ. π.χ. τὴν περίπτωσι τῶν οἰκονομικῶν τῆς Ἀπαμείας τῆς Βιθυνίας: Plin., *Ep.* 10. 47–48, καὶ τὶς καταχρήσεις σὲ οἰκοδομικὰ προγράμματα στὴν Προύσα: στὸ ἴδιο, 17b.

²¹ Γνωστότερο παράδειγμα εἶναι τὸ πολυδάπανο ἔργο ὕδρευσις τῆς Ἀλεξάν-

νονταν σὲ *coloniae*, ὅπου ὅλοι οἱ πολῖτες διέθεταν τὰ ρωμαϊκὰ πολιτικὰ δικαιώματα, καὶ *municipia*. Ὑποκατηγορίες τῶν τελευταίων ἀποτελοῦσαν τὰ *municipia* μὲ *ius Latii minus*, ὅπου παρέχονταν τὰ ρωμαϊκὰ πολιτικὰ δικαιώματα μόνον στοὺς ἄρχοντες, ἐνῶ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἀδριανοῦ ὑπάρχουν καὶ τὰ *municipia* μὲ *ius Latii maius*, ὅπου ἐξασφαλίζονταν αὐτὰ τὰ δικαιώματα καὶ γιὰ ὅλους τοὺς τοπικοὺς βουλευτὲς (*decuriones*), ὥστε καὶ νὰ προχωρεῖ ταχύτερα ὁ ἐκρωμαϊσμὸς τῶν ἀντίστοιχων κοινοτήτων.

Οἱ ρωμαϊκὲς ἀποικίες καὶ κατὰ τὴν αὐτοκρατορικὴ περίοδο ἰδρύονταν κυρίως ἐπὶ κατακτημένων (ἐπὶ Αὐγούστου καὶ ἐπὶ ἀγορασμένων)²² ἐδαφῶν ποὺ εἶχαν γίνεαι τμήμα τῶν δημόσιων ρωμαϊκῶν γαιῶν (*ager publicus*), δέχονταν ἐποίκους ἀπὸ τὴν Ἰταλία, παλαίμαχους λεγεωνάριους ἢ ἄλλους Ρωμαίους ὡς βασικὸ πληθυσμιακὸ τους πυρήνα καὶ ἀποτελοῦσαν διάσπαρτα μικρὰ ὁμοιώματα τῆς Ρώμης καὶ πολύτιμους συνδέσμους μὲ τὴ ρωμαϊκὴ διοίκηση σὲ διάφορες, ἰδίως ἀρχικὰ εὐαίσθητες ὡς πρὸς τὴν ἀσφάλειά τους, περιοχές.²³ Τὰ ἐδάφη ποὺ ἐντάσσονταν στὴν ἐπικράτεια μιᾶς ρωμαϊκῆς ἀποικίας ἐξισώνονταν κανονικὰ μὲ τὸ καθεστῶς φορολογικῆς ἀτέλειας τῆς Ἰταλίας, διέθεταν δηλαδὴ τὸ λεγόμενον *ius Italicum*, κι ἔτσι ἀπαλλάσσονταν ἀπὸ τοὺς φόρους τῶν ἐπαρχιῶν (πρβ. παρακάτω, σ. 369–370). Ὅπως ὁμως βαθμιαῖα ἡ κατοχὴ τῶν ἀτο-

δρειας-Τρωάδας, ὅπως γνωρίζουμε ἀπὸ τὴ βιογραφία τοῦ Ἡρώδη τοῦ Ἀττικοῦ στὸν Φιλόστρατο, *BS* 2. 1 (548).

²² Aug., *RG* 16.

²³ Κατὰ τὸν Αὐλο Γέλλιο (2ος αἰώνας μ.Χ.), *NA* 16. 13. 9, οἱ ρωμαϊκὲς ἀποικίες ἦταν «quasi effigies parvae simulacraque» τῆς ἰδρύτριας Ρώμης. Τὸ Λούγδονο π.χ. τόνιζε τὸ 69 μ.Χ. πόσο σταθερὰ συμμετεῖχε στὶς εὐτυχίες καὶ τὶς δυστυχίες τῆς Ρώμης (Tac., *Hist.* 1. 65). Συνθετικὲς μελέτες ἰδιαίτερα γιὰ τὶς ρωμαϊκὲς ἀποικίες σ' ὅλη τὴν ἐλληνοφώνη Ἀνατολή: M. Sartre, «Les colonies romaines dans le monde grec: essai de synthèse», *Electrum* 5 (2001), 111–152, καὶ K. Katsari / St. Mitchell, «The Roman colonies of Greece and Asia Minor. Questions of state and civic identity», *Athenaeum* 96 (2008), 221–250.

μικῶν πολιτικῶν δικαιωμάτων Ρωμαίου (civitas Romana) ἔτεινε ν' ἀποσπαστεῖ ἀπὸ τὸ προνομιακὸ φορολογικὸ τῆς περιεχόμενου, ἔτσι συναντοῦμε, ἰδίως ἀπὸ τὰ χρόνια τῶν Σεβήρων, καὶ περιπτώσεις κοινοτήτων ποὺ διέθεταν μὲν τὸ καθεστῶς τῆς colonia χωρὶς ὅμως αὐτὸ νὰ συνοδεύεται ἀπὸ τὸ ius Italicum, ὅπως συνέβη π.χ. μετ' ἡν Ἀντιόχεια τῆ Μεγάλῃ ἐπὶ Καρακάλλα.²⁴

Στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο τόσο ἡ ἥττα τῆς Μακεδονίας τὸ 168 π.Χ. ὅσο καὶ τῆς Ἀχαϊκῆς Συμπολιτείας τὸ 146 π.Χ. (βλ. παραπάνω, σ. 170–171, 177–178) δημιούργησαν τὶς γαιοκτητικὲς προϋποθέσεις γιὰ τὴν ἵδρυση τέτοιων ἐγκαταστάσεων. Στὴν Πελοπόννησο ἀναπτύσσεται ἔτσι πάλι ἀπὸ τὰ χρόνια τοῦ Καίσαρα ὡς ρωμαϊκὴ ἀποικία ἡ Κόρινθος (βλ. παραπάνω, σ. 232) καὶ προοδεύει παραπέρα ἐπὶ Αὐγούστου, μετ' ὃν ὁποῖο συνδέεται ἐπίσης ἡ δημιουργία τῆς ρωμαϊκῆς ἀποικίας τῆς Πάτρας. Παρόμοια ρωμαϊκοῦ τύπου ἀστικοποίηση συναντοῦμε στὴ Μακεδονία, ὅπου τόσο ἡ πρωτεύουσα τοῦ μακεδονικοῦ βασιλείου, ἡ Πέλλα, ὅσο καὶ ἡ πόλη-θηρσκευτικὸ κέντρο τῆς Μακεδονίας, τὸ Δίον, στοὺς πρόποδες τοῦ Ὀλύμπου, ἀλλὰ καὶ ἡ Κασσάνδρεια καὶ οἱ Φίλιπποι δέχονται ἐγκαταστάσεις Ρωμαίων παλαμάρχων καὶ μεταβάλλονται σὲ ρωμαϊκὲς ἀποικίες. Ἡ ἐξέλιξη αὐτὴ προέκυψε ὡς ἀποτέλεσμα τῶν πολέμων τῶν διαδόχων τοῦ Καίσαρα (καὶ τῶν ἀντίστοιχων ἀποστρατεύσεων ἀπὸ τὶς λεγεῶνες) καὶ προχώρησε ἐπὶ Αὐγούστου.

Ἐνδιαφέρον ὅμως εἶναι ὅτι οἱ ἐπιδράσεις τοῦ ἑλληνικοῦ περιβάλλοντος ὑπῆρξαν ἰσχυρότατες καὶ στοὺς οἰκισμοὺς αὐτοῦ τοῦ τύπου. Ἰδίως στὴν Κόρινθο, ὅπου ἤδη ὁ ἀρχικὰ ἐποικισθεὶς πληθυσμὸς ἀποτελοῦνταν σὲ σημαντικὸ βαθμὸ ἀπὸ Ρωμαίους ἀπελευθεροῦς ἑλληνικῆς πολιτισμικῆς καταγωγῆς,²⁵ παρατηρεῖται εὐρύ-

²⁴ Τὶς περιπτώσεις ἀπονομῆς του γνωρίζουμε κυρίως ἀπὸ τὰ ἀποσπάσματα Ρωμαίων νομικῶν στοὺς Πανδέκτες: *Dij.* 50. 15 (ἐδῶ, 8. 5, ἡ μαρτυρία γιὰ τὴν Ἀντιόχεια).

²⁵ Στράβ., 8. 6. 23 (C 381). Πρβ. καὶ τὸ ἐπίγραμμα τοῦ Κριναγόρα στὴν *Παλατινὴ Ἀνθολογία*, 9. 284.

τατὴ ἀφομοίωση στὸ ἑλληνικὸ πλαίσιο τῆς ἐπαρχίας, ποὺ μοιάζει νὰ ὀλοκληρώνεται ἕως καὶ τὰ χρόνια τοῦ Ἀδριανοῦ. Ἡ χρήση τῆς λατινικῆς, λογικὰ ἀναμενόμενη σὲ μιὰ ρωμαϊκὴ ἀποικία, φαίνεται τελικὰ νὰ περιορίζεται στὴ νομισματοκοπία καὶ σὲ μέρος μόνο τῶν ἐπίσημων κειμένων αὐτῶν τῶν κοινοτήτων, γενικότερα δὲ ὑποχώρησε μετ' ἡν πάροδο τοῦ χρόνου.²⁶ Ἐξίσου ἐνδιαφέρουσα ἦταν ἡ σπανιότητα τῆς ἐμφάνισης ρωμαϊκῶν municipia στὴν ἑλληνόφωνη Ἀνατολή, τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦσαν ἓνα εἶδος θυλάκων ἐκρωμαϊσμοῦ κατ' ἀρχὰς τῶν ἀνωτέρων τάξεων μιᾶς κοινότητος (βλ. παραπάνω, σ. 359) ὡς προετοιμασίας γιὰ ἐνδεχόμενη μετατροπὴ τῆς ἀργότερα σὲ ρωμαϊκὴ ἀποικία. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ἀπὸ τὴ νοτιότερη Βαλκανικὴ μόνον οἱ περιπτώσεις τῶν Στόβων τῆς Μακεδονίας, στὸ βόρειο τμήμα τῆς κοιλάδας τοῦ Ἀξιοῦ (στὸ ἔδαφος τοῦ σημερινοῦ κράτους τῶν Σκοπίων), καὶ τῶν Κοίλων στὴ θρακικὴ χερσόνησο μᾶς εἶναι γνωστὲς ὡς παραδείγματα αὐτῆς τῆς κατηγορίας κοινοτήτων.²⁷ Προφανῶς, ἡ εὐρύτερη χρήση τέτοιων ἐνδιάμεσων ἐργαλείων ρωμαϊκοῦ τύπου ἀστικοποίησης δὲν κρίθηκε, μετ' ἡν γνήσιο διοικητικὸ ρεαλισμὸ, σκόπιμη στὴν ἑλληνικὴ Ἀνατολή.

Ἀντίθετα, ἡ παρουσία ρωμαϊκῶν κοινοτήτων τοῦ τύπου τόσο τῆς colonia ὅσο καὶ τοῦ municipium εἶναι συχνότατη (καὶ εὐλογη) στὸ δυτικὸ τμήμα τῆς αὐτοκρατορίας. Ἰδίως ἀπὸ τὴν Ἰβηρικὴ χερσόνησο ἔχουμε μάλιστα τὰ τελευταῖα χρόνια σειρὰ καὶ νέων ἐπιγρα-

²⁶ Συγκεντρωτικὲς μελέτες (μετ' ἀπαρέρα βιβλιογραφία) γιὰ τὶς ρωμαϊκὲς ἀποικίες στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο: Ἀθ. Ριζάκης, «Roman colonies in the province of Achaia. Territories, land and population», στὸ S. Alcock (ἐπιμ.), *The Early Roman Empire in the East*, Ὁξφόρδη 1997, 15–36· Σ. Κρεμύδη-Σισιλιάνου, «“Belonging” to Rome, “remaining” Greek. Coinage and identity in Roman Macedonia», στὸ C. Howgego κ.ά. (ἐπιμ.), *Coinage and Identity in the Roman Provinces*, Ὁξφόρδη 2005, 95–106· Χ. Παπαγεωργιάδου-Μπάνη, *The Numismatic Iconography of the Roman Colonies in Greece. Local Spirit and the Expression of Imperial Policy*, Ἀθήνα 2004.

²⁷ Βλ. Sartre, *OR*, 204, 247, μετ' ἀπαρέρα στοιχεῖα.

φικῶν εὐρημάτων πού διασώζουν σημαντικά ἀποσπάσματα τῶν ρωμαϊκῶν νόμων-καταστατικῶν χαρτῶν γιὰ τὴν ἴδρυση καὶ τὴν ὀργάνωση τέτοιων κοινοτήτων, πιθανότατα τμήματα ἀρχικῶς ἐνὸς βασικοῦ τέτοιου κειμένου ἤδη τῆς ἐποχῆς τοῦ Καίσαρα, τοῦ Ἰούλιου νόμου («περὶ ἰσοπολίτιδων πόλεων») (*lex Iulia municipalis*), ὅπως συμπληρώθηκε καὶ τροποποιήθηκε ἕως καὶ τὴν ἐποχὴ τῶν Φλαβίων, στὴν ὁποία χρονολογοῦνται οἱ παραπάνω ἐπιγραφές.²⁸ Αὐτὲς οἱ «ρωμαϊκῆς κοπῆς» πόλεις στὴ δυτικὴ Εὐρώπη ἐξελίχθηκαν βαθμιαία σὲ θαλεροὺς πυρῆνες ἐκρωμαϊσμοῦ τοῦ γηγενοῦς τους περιβάλλοντος, ὅπως π.χ. τὸ ἤδη μνημονευθὲν Λούγδουνο, ὡς *Colonia Copia Claudia Augusta Lug(u)dunum* (σημ. Λυὼν τῆς Γαλλίας), ἢ ἡ *Colonia Claudia Ara Agrippinensium* (σημ. Κόλν/Κολωνία τῆς Γερμανίας), προπύργιο τῶν Ρωμαίων στὴ δυτικὴ ὄχθη τοῦ Ρήνου ἐναντι τῶν ἀπέναντι γερμανικῶν φύλων, πού ἀκμάζει ἕως σήμερα δηλώνοντας μὲ τὸ ὄνομά της τὴν ἀρχικὴ ρωμαϊκὴ τῆς ιδιότητα.²⁹

Οἱ ἑλληνικοῦ τύπου πόλεις στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τῆς αὐτοκρατορίας ὑπάγονταν στὶς κατηγορίες τῶν «ἐλευθέρων πόλεων» / *civitates liberae* (τυπικὰ δηλαδὴ μὴ ὑπαγόμενων στὴ δικαιοδοσία τῶν ἐπαρχιακῶν διοικητῶν καὶ ἀρχικὰ ἀτελῶν), τῶν «συμμάχων πόλεων» / *civitates foederatae* (μὲ εἰδικὴ συνθήκη συμμαχίας μὲ τὴ Ρώμη) καὶ τῶν «ὑποτελῶν πόλεων» / *civitates stipendiariae* (τὸ ἀντίθετο τῶν ἀτελῶν) / *immunes πόλεων*). Τὰ προνόμια τῶν πόλεων σημείωναν διακυμάνσεις ἀντίστοιχες μὲ τὴν ἐκάστοτε ἀφωσίωσή τους στὸν αὐτοκράτορα: π.χ. ἡ γνωστὴ Ἀντιόχεια τῆς Συρίας

²⁸ Πρόκειται κυρίως γιὰ τὴν (ἤδη ἐν μέρει γνωστὴ ἀπὸ παλιότερα εὐρήματα) *lex coloniae Genetivae Iuliae seu Ursonensis* καὶ τὴ *lex Irnitana*, τῶν ὁποίων τὰ ἐπιγραφικὰ ἀποσπάσματα προέρχονται ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς Βαιτικῆς (σημ. Ἀνδαλουσία, εὐρύτερη περιοχὴ Σεβίλλης). Βλ. πρόσφατα καὶ συνοπτικὰ τὰ ἀντίστοιχα λήμματα τοῦ C. Sánchez-Moreno Ellart στὴν *Encyclopedia of Ancient History*, VII, 2013, 4037–4042 (μὲ παραπέρα βιβλιογραφία).

²⁹ Δὲν εἶναι βέβαια τυχαία ἡ γνωστὴ ἀκμὴ τῆς πόλης ὡς κέντρο τῆς ρωμαϊκῆς τέχνης στὰ πρώιμα μεσαιωνικὰ χρόνια.

προσαρτήθηκε γιὰ ἓνα διάστημα ὡς κώμη στὴ γειτονικὴ Λαοδικεα τιμωρούμενη ἀπὸ τὸν Σεπτίμιο Σεβήρο γιὰ τὴν ἀντιφρονούσα στάση της στὸν ἐμφύλιο πόλεμο πού κατέληξε στὴν ἐπικράτησή του.³⁰

Ἰδίως οἱ ἑλληνικὲς πόλεις διεκδικοῦσαν καὶ διάφορους ἄλλους τίτλους καὶ προνόμια. Ἰδιαίτερα ἐπίζηλη ιδιότητα ἦταν ν' ἀποτελοῦν τὴν ἔδρα μιᾶς ἀπὸ τὶς «διοικήσεις», δηλαδὴ τὶς ἐπιμέρους διοικητικὲς περιφέρειες τῆς ἐπαρχίας, ὅπου σάθμειε κατὰ τὶς περιοδεῖες τοῦ ὁ ἐπαρχιακὸς διοικητῆς γιὰ ν' ἀπονεύσει τὴ δικαιοσύνη. Οἱ τελευταῖες αὐτὲς «δικαστικὲς δράσεις» τοῦ διοικητῆ ὀνομάζονταν *conventus iuridici* (ἀγοραὶ δικῶν ἢ ἀγοραῖοι). Στὴν ἑλληνικὴ Ἀνατολὴ συχνὰ οἱ ἀντίστοιχες πόλεις ἔφεραν καὶ τὸν τίτλο τῆς μητροπόλεως. Ἄν πάλι μιὰ πόλη εἶχε λάβει τὴν ἄδεια ἀπὸ τὶς ρωμαϊκὲς ἀρχὲς ν' ἀνεγείρει καὶ νὰ συντηρεῖ ναὸ ἀφιερωμένο στὴ λατρεία τοῦ αὐτοκράτορα ἢ τῶν αὐτοκρατόρων, ἐξασφάλιζε ἔτσι τὸν τίτλο τῆς νεωκόρου, πού μποροῦσε μάλιστα νὰ ἀπονεμηθεῖ καὶ γιὰ δεύτερη καὶ τρίτη φορὰ (δύς, τρεῖς νεωκόρος) κατόπιν νέων τέτοιων δραστηριοτήτων καὶ ἀντίστοιχης αὐξήσεως τοῦ γοήτρου της. Αὐτοῦ τοῦ εἴδους οἱ τιτλομαχίες εὐδοκιμοῦσαν ἰδιαίτερα κι ἔπαιρναν κάποτε διαστάσεις μεγάλων τοπικῶν ἐντάσεων ἀνάμεσα στὶς πόλεις τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά γίνονταν ἀντιληπτές καὶ παρουσιάζονταν ὡς μιὰ ἀνόητη ἀδυναμία τῶν ἑλληνικῶν πόλεων ὑπὸ τὴ ρωμαϊκὴ διοίκηση: ἦταν τὰ περίφημα ἑλληνικὰ ἀμαρτήματα κατὰ τὴν ἔκφραση τοῦ Ἑλληνα λογίου τῆς ἐποχῆς τῶν Φλαβίων καὶ τοῦ Τραϊανοῦ Δίονος τοῦ Προυσαέως ἢ Χρυσοστόμου, στὸν λόγο του πού ἀναφερόταν σὲ μιὰ τέτοια διένεξη μεταξὺ Νίκαιας καὶ Νικομήδειας στὴ Βιθυνία.³¹ Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ ὅμως ἐξέφραζαν, σὲ ἀκραία κάποτε μορφή, τὸ πνεῦμα ἀνταγωνιστικό-

³⁰ Ἡρωδιαν. 3. 6. 9. Ἡ αὐτονομία τῆς Ἀντιόχειας ἀποκαταστάθηκε ὅμως ἤδη ἐπὶ Σεπτίμιου Σεβήρου καὶ ἡ πόλη ἀναβαθμίστηκε μάλιστα σὲ *colonia Romana* ἐπὶ Καρακάλλα: βλ. παραπάνω, σ. 360.

³¹ Δίων Χρυσ. 38. 38.

τητας κατά την προσαρμογή στα αυτοκρατορικά δεδομένα των πόλεων-ύπηκόων τῆς Ρώμης, πού οί ἴδιοι οί κοσμοκράτορες εἶχαν κάθε συμφέρον νά καλλιεργοῦν γιά τήν ἐξυπηρέτηση τῶν διοικητικῶν τους στόχων.³²

Πάντως, οί ἔντονοι τοπικοὶ ἀνταγωνισμοὶ καί οί ἐσωτερικὲς διενέξεις στὶς ἑλληνικὲς πόλεις τῆς αυτοκρατορίας ἔδειχναν μὲν τὴ μαχητικὴ διεκδίκηση κάποιου πειστικότερου νοήματος στὴν πολιτικὴ τους ζωὴ, δὲν ἔπαυαν ὁμῶς ν' ἀναδίδουν ἓνα ἄρωμα παλιᾶς ἐποχῆς καί ματαιόσπουδης ἀσχολίας. Σ' ἓνα εἰδικὸ σύγγραμμά του ὁ Πλούταρχος νουθετεῖ ἀκριβῶς, μὲ νηφάλια σκληρότητα, τὸν φίλο του Μενέμαχο ἀπὸ τὶς Σάρδεις, πού θέλει ν' ἀναδειχθεῖ στὰ κοινὰ τῆς πόλης του, νὰ μὴν ξεχνάει ποτὲ τὸ βασικὸ πλαίσιο τῆς δράσης του, ὥστε νὰ παραμένει ἀκίνδυνη: τὰ ρωμαϊκὰ μπότάκια (κάλτιοι) πατοῦν τὸ στεφανωμένο κεφάλι του κι οί πραγματικοὶ κυρίαρχοι (οί Ρωμαῖοι) ὀρίζουν τὸ μέτρο τῆς τοπικῆς ἐξουσίας του ὡς οὐσιαστικοὶ ὑποβολεῖς τῆς ὅποιας πολιτικῆς του.³³ Ὑπέρβαση αὐτῶν τῶν ὀρίων θὰ τοῦ στοίχιζε τὴ ζωὴ ἢ μιὰ ἐξορία. Ἡ διακριτικὴ ἀλλὰ κατὰ κανόνα ἀποτελεσματικὴ ρωμαϊκὴ ἀστυνόμευση συνιστοῦσε πάντα τὸ βᾶθος τῆς εἰκόνας.

³² Βλ. σχετικὰ: A. Heller, «*Les bêtises des Grecs*». *Conflits et rivalités entre cités d'Asie et de Bithynie à l'époque romaine (129 a.C.-235 p.C.)*, Bordeaux 2006· K. Buraselis, «Insolence and servility. Aelius Aristides as critic of Greek civic policies in the provincia Asia», *Palamedes* 5/2010 (2011), 151-166.

³³ Πλούτ., *Πολιτικὰ Παραγγέλματα* (στὰ Ἡθικά), 813 E-F: τῷ στεφάνῳ μὴ πολὺ φρονεῖν μηδὲ πιστεῖν, ὁρῶντα τοὺς καλτίους ἐπάνω τῆς κεφαλῆς· ἀλλὰ μιμεῖσθαι τοὺς ὑποκριτὰς, πάθος μὲν ἴδιον καὶ ἦθος καὶ ἀξίωμα τῷ ἀγῶνι προστιθέντας, τοῦ δ' ὑποβολέως ἀκούοντας καὶ μὴ παρεκβαίνοντας τοὺς ὅθιμους καὶ τὰ μέτρα τῆς διδομένης ἐξουσίας ἐπὶ τῶν κρατούντων. Πρβ. Ch. Kokkinia, «The governor's boot and the city's politicians. Greek communities and Rome's representatives under the empire», στὸ A. Kolb (ἐπιμ.), *Herrschaftsstrukturen und Herrschaftspraxis. Konzepte, Prinzipien und Strategien der Administration im römischen Kaiserreich*, Βερολίνο 2006, 181-189 (μὲ παραπέρα βιβλιογραφία).

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΚΟΣ ΠΙΝΑΚΑΣ ΙΔΡΥΣΗΣ ΤΩΝ ΡΩΜΑΪΚΩΝ ΕΠΑΡΧΙΩΝ

(κατὰ προσαρμογὴ-ἐνημέρωση τοῦ πίνακα τοῦ H. Volkmann, *Kleiner Pauly*, τ. 4, 1972, λ. provincia, 1201)

Μὲ (Σ) διακρίνονται οί συγλητικὲς ἐπαρχίες τῆς αυτοκρατορικῆς περιόδου.

π.Χ.	
227	Sicilia (Σ)
	Sardinia et Corsica (Σ ἕως τὸ 6 μ.Χ.)
197	Hispania Citerior (ἢ Tarraconensis ἀπὸ Αὐγούστου)
	Hispania Ulterior = Baetica (Σ)
148	Macedonia (Σ)
146	Africa (Σ, ἀπὸ τὸ 46 π.Χ. προστίθεται σὲ αὐτὴν καὶ ἡ Νουμιδία: Africa Nova)
129	Asia (Σ)
121	Gallia (ἀργότερα Gallia Narbonensis, ἀπὸ τὸ ὄνομα τῆς ἰδρυθείσης τὸ 118 π.Χ. Ναρθῶνος, Σ)
102	Cilicia
81(;) 74 καὶ 66	Gallia Cisalpina (παρέμεινε ἐπαρχία ἕως τὸ 49 π.Χ.: Ρώσκιος νόμος / lex Roscia, παροχὴ τῆς civitas Romana)
64	Cyrene et Creta (Σ)
	Bithynia et Pontus (Σ, μεταβολὴ σὲ διοίκησις ὑπὸ αυτοκρατορικοῦς πρεσβευτῆς ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Τραϊανοῦ καὶ πέρα)
	Syria
58	Cyprus (Σ)
30	Aegyptus
27	Lusitania
	Illyricum (Σ ἀρχικὰ, ἕως τὸ 11 π.Χ.)
25	Galatia (μετὰ τὸν θάνατο τοῦ πελατειακοῦ βασιλιᾶ Ἀμύντα)
16	Gallia Aquitania
	Gallia Lugdunensis
	Gallia Belgica

15	Noricum Raetia
μ.Χ. 9/10	Pannonia (τὸ τέως Illyricum Inferius, μετὰ τὴν ἐξέγερση τοῦ Ἰλλυρικοῦ, 6-9 μ.Χ.)· χωρισμός της σὲ Ἄνω καὶ Κάτω Παννονία μετὰ τὴν ἱδρυση τῆς ἐπαρχίας Δακίας ἐπὶ Τραϊανοῦ Dalmatia (τὸ τέως Illyricum Superius)
15	Moesia (διαιρεθεῖσα τὸ 86 μ.Χ. σὲ Moesia Inferior καὶ Moesia Superior)
17	Cappadocia
40-42	Mauritania Caesariensis (περίπου σημ. βόρεια Ἀλγερία) καὶ Mauritania Tingitana (περίπου σημ. βόρειο Μαρρόκο)
43	Britannia Lycia-Pamphylia (Σ μετὰ τὸ 179 μ.Χ.)
44	Thracia
ἐπὶ Νέρωνα (:)	Epirus
72	Iudaea
ἐπὶ Δομιτιανοῦ	Germania Superior καὶ Germania Inferior
106	Arabia
107	Dacia
114	Armenia
115	Mesopotamia, Assyria
198	ἐπανίδρυση τῆς ἐπαρχίας τῆς Μεσοποταμίας (ἐπὶ Σεπτίμιου Σεβήρου)

III. ΔΗΜΟΣΙΟΝΟΜΙΚΑ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΤΗΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑΣ³⁴

Στὰ χρόνια τῶν Σεβήρων (ἀρχὲς 3ου αἰώνα μ.Χ.) ὁ μέγας νομικὸς Οὐλπιανὸς χαρακτηρίζε τοὺς φόρους ποὺ εἰσέπραττε τὸ ρωμαϊκὸ κράτος ὡς τὰ νεῦρα του.³⁵ Πράγματι, ἡ διαμόρφωση τοῦ οἰκονομικοῦ ὀργανισμοῦ τῆς Ρώμης, ἰδίως τῶν ἐσόδων καὶ τῶν ἐξόδων της, ἐπαιζε πάντοτε ὄχι μὲν αὐτόνομο ἀλλὰ συγκαθοριστικὸ ρόλο στὴν ἐξέλιξη καὶ ἀνάπτυξη τοῦ κράτους της.

Μία σύντομη ἀνασκόπηση τῶν δεδομένων τῆς ρεπουμπλικανικῆς περιόδου θὰ ἦταν εἰσαγωγικὰ χρήσιμη. Στὰ ρεπουμπλικανικὰ χρόνια τὴ διαχείριση τῶν οἰκονομικῶν ἀσκοῦσε, ὅπως ἔχουμε δεῖ, ἡ σύγκλητος, ἐνῶ τὸ κρατικὸ ταμεῖο/θησαυροφυλάκιο (aerarium) —κατὰ χαρακτηριστικὸ τρόπο γι' ἀρχαῖες πόλεις— ἦταν ἐγκατεστημένο στὸν ναὸ τοῦ Κρόνου (γι' αὐτὸ καὶ λεγόταν aerarium Saturni). Ἐκτελεστικὰ ὄργανα τῆς συγκλήτου ἦταν εἰδικοί ταμίες (quaestores aerarii) μὲ τὴ βοήθεια μόνιμων γραμματέων (scribae). Ἐσοδα τοῦ ταμείου ἀποτελοῦσαν τὰ μισθώματα δημόσιων κτημάτων καὶ οἰκημάτων, πρόστιμα, τὸ τέλος 5% ἐπὶ τῆς τιμῆς τῶν ἀπελευθερωνόμενων δούλων (vicesima manumissionum / libertatis, εἰκοστὴ ἐλευθεριῶν)³⁶ καὶ τὰ τελωνειακὰ τέλη (portoria, ἑλλι-

³⁴ Βλ. ἀναλυτικότερη ἔκθεση στὸ παλιότερο ἄρθρο μου: «Ἡ ρωμαϊκὴ δημόσια οἰκονομία (200 π.Χ.—περ. 235 μ.Χ.)», στὴν *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, ΣΤ': *Ἑλληνισμὸς καὶ Ρώμη*, Ἀθήνα, Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν, 1976, 68-83, 616-617 (βιβλιογραφία). Στὴν τελευταία ἄς προστεθοῦν τώρα ἰδιαίτερα τὰ ἔργα: L. Neesen, *Untersuchungen zu den direkten Staatsabgaben der römischen Kaiserzeit (27 v.Chr.—284 n.Chr.)*, Βόννη 1980 (Antiquitas, I. 32)· S. Günther, *«Vectigalia nervos esse rei publicae»*. *Die indirekten Steuern in der Römischen Kaiserzeit von Augustus bis Diokletian*, Wiesbaden 2008.

³⁵ *Dig.* 48. 18. 1. 20: «In causa tributorum, in quibus esse rei publicae nervos nemini dubium est».

³⁶ Δηλαδή φόρος τοῦ 1/20 (5%) ἐπὶ τῆς τιμῆς ἐξαγορᾶς τοῦ ἀπελευθερωνόμενου δούλου.

μένα). Για την αντιμετώπιση τῶν ἑκτακτῶν, καὶ βέβαια ἰδιαίτερα αὐξημένων, δαπανῶν τῶν πολεμικῶν περιόδων ἡ Ρώμη εἶχε καθιερώσει μιὰ μορφή ἑκτακτῆς εἰσφορᾶς τῶν πολιτῶν, τὸ ὀνομαζόμενον tributum (πρβ. παραπάνω, σ. 144). Τὸ τελευταῖο ὅμως γινόταν ἀντιληπτό κυρίως ὡς μιὰ μορφή (ἴσως ἀναλογικῶς) δανεισμοῦ τῶν Ρωμαίων πρὸς τὴν πολιτεία τους, ὥστε θεωρητικὰ τουλάχιστον ὑπῆρχε πάντοτε ἡ προοπτικὴ ἐπιστροφῆς στοὺς πολίτες τῶν συνεισφορῶν τους αὐτῶν. Βασικὴ σημασία γιὰ τὴ λειτουργία αὐτοῦ τοῦ συστήματος εἶχε ἡ λογιστικὴ ὑποδομὴ ποὺ δημιουργοῦσε ἡ ἀνὰ πενταετία πραγματοποιοῦσα τῆς ἀπογραφῆς (census) τῶν ρωμαϊκῶν ἰδιωτικῶν περιουσιῶν ἀπὸ τοὺς censores (βλ. παραπάνω, σ. 111–112). Εἶναι χαρακτηριστικὸ γιὰ τὴ συμπόρευση κατακτήσεων καὶ δημοσιονομικῶν τῆς Ρώμης ὅτι μετὰ τὴν κατάλυση τοῦ βασιλείου τῆς Μακεδονίας (168 π.Χ., βλ. παραπάνω, σ. 170) καὶ τὴν εἰσροὴ στὸ ρωμαϊκὸ ταμεῖο τοῦ ἐκεῖ βασιλικοῦ θησαυροῦ καταργήθηκε σχεδὸν ὀριστικὰ (μὲ μιὰ σύντομη ἐπανεμφάνιση στὰ χρόνια τῆς Δεύτερης Τριανδρίας) τὸ tributum ὡς φόρος ἐπὶ Ρωμαίων.

Παράλληλα βέβαια ἡ Ρώμη συνέχισε νὰ ἐπιβάλλει (ἀκριβέστερα: παραλάμβανε καὶ ἐπεξέτεινε) τὰ διάφορα ἤδη ἰσχύοντα συστήματα φορολόγησης τῶν ὑπηκόων τῆς στίς κατακτώμενες περιοχές. Ἔτσι, π.χ., στὴ Σικελία ἀκολουθήθηκε τὸ παλιὸ σύστημα τοῦ Ἰέρωνα τῶν Συρακουσῶν, ποὺ προέβλεπε τὴν καταβολὴ τοῦ ἐνὸς δεκάτου τῆς παραγωγῆς μέσω ἰδιωτῶν ἐκμισθωτῶν (publicani, δημοσιῶναι) ὡς ἀντίστοιχου φόρου κατὰ ὑπηκόους/πόλεις γιὰ λογαριασμὸ τοῦ κράτους. Τὸ σύστημα αὐτὸ ἐφαρμόστηκε ἀργότερα σὲ ἐπίπεδο ἐπαρχίας στὴν Ἀσία μὲ τὴ νομοθεσία τοῦ Γαίου Γράκχου (βλ. παραπάνω, σ. 197), μὲ τὶς γνωστὲς καταχρήσεις καὶ δυσμενεῖς ἐπιπτώσεις καὶ ἐντυπώσεις γιὰ τὴν ποιότητα τῆς ὅλης ρωμαϊκῆς διοικήσεως τῶν ἐπαρχιῶν. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ὁ Τάκιος³⁷ ἀνέφερε ἀργότερα ὅτι οἱ ἐπαρχίες εἶχαν χαιρετίσει μὲ ἀνακούφιση

³⁷ Tac., *Ann.* 1. 2. 2. Πρβ. παραπάνω, σ. 258.

τὴν ἐγκαθίδρυση τοῦ καθεστώτος τοῦ Αὐγούστου, ἐπειδὴ γι' αὐτὲς ἡ ρεπουμπλικανικὴ περίοδος ἦταν στιγματισμένη ἰδιαίτερα ἀπὸ τὴν ἀπληροῦ συμπεριφορὰ τῶν τότε ἐκπροσώπων τῆς ρωμαϊκῆς διοικήσεως. Ἡ βασικὴ λοιπόν, καὶ οὐσιαστικὴ, καινοτομία τοῦ Αὐγούστου σ' αὐτὸ τὸ θέμα ἦταν νὰ ἐφαρμόσει πλέον τὸ παλιὸ σύστημα τοῦ census στίς ἐπαρχίες, ὅπου ἡ συστηματικὴ ἀπογραφή τῆς φορολογητέας ὕλης (ὅπως μᾶς παραδίδεται π.χ. στίς *Πράξεις τῶν Ἀποστόλων* γιὰ τὸ χρονικὸ πλαίσιο γέννησης τοῦ Χριστοῦ) θὰ ἐπέτρεπε μιὰ ἀκριβέστερη καὶ δυνατικὰ τουλάχιστον δικαιοτέρα φορολόγηση τῶν ὑπηκόων. Γιατὶ βέβαια πάντοτε ἴσχυε ἡ ἀρχὴ ὅτι οἱ Ρωμαῖοι πολίτες ὡς κυρίαρχοι δὲν ἦταν ὑποχρεωμένοι νὰ καταβάλλουν ἄμεσους ἀλλὰ μόνον ἔμμεσους φόρους. Τὰ tributa λοιπόν τῶν αὐτοκρατορικῶν χρόνων συνιστοῦσαν τὶς οικονομικὲς ὑποχρεώσεις πρὸς τὸ κράτος τῶν φόρου ὑποτελῶν ἐπαρχιωτῶν, ἦταν καταρχὴν «σημάδια ὑποταγῆς» («notae captivitatis»), ὅπως παρατήρησε κάποτε ὁ Τερτυλλιανός.³⁸ Μόνον σταδιακὰ, παράλληλα μὲ τὴν ὅλο καὶ μεγαλύτερη διάδοση τῶν ρωμαϊκῶν πολιτικῶν δικαιωμάτων στίς ἐπαρχίες, ἔτεινε ν' ἀποσπαστεῖ τὸ προνόμιο τῆς ἀτέλειαις ἐναντι τῶν ἄμεσων φόρων ἀπὸ τὴν ιδιότητα τοῦ Ρωμαίου πολίτη (βλ. παρακάτω, σ. 380–381, τὴ μαρτυρία τῆς Tabula Banasitana).

Οἱ ἄμεσοι φόροι διακρίνονταν σὲ δύο εἶδη: τὸ tributum capitis καὶ τὸ tributum soli. Τὸ πρῶτο ἦταν ἡ ρωμαϊκὴ ἐκδοχὴ τοῦ κεφαλικοῦ φόρου (φόρος ἐπὶ τῶν σωμάτων ἢ ἐπικεφάλιον ἢ —στὴν Αἴγυπτο— λαογραφία εἶναι οἱ συνήθεις ἀντίστοιχοι ὅροι στίς ἐλληνικὲς πηγές). Ὅμως δὲν φαίνεται νὰ ἐπρόκειτο γιὰ ἕναν σταθεροῦ ὕψους («κατὰ κεφαλὴν») φόρο ὅπως σὲ νεότερα παραδείγματα. Ὁ τρόπος π.χ. (εἰρηνικὸς ἢ ὄχι) προσάρτησης μιᾶς ἐπαρχίας διαφοροποιῶσε, κατὰ τὸν Ἀππιανό, πρὸς τὰ κάτω ἢ πρὸς τὰ πάνω τὶς σχετικὲς ἀπαιτήσεις τῶν ρωμαϊκῶν ἀρχῶν.³⁹ Ἐξάλλου, στὴν Αἴγυπτο

³⁸ Tert., *Apol.* 13. 6.

³⁹ Ἀππ., Σὺν. 50.

π.χ., όπου χάρη στους παπύρους έχουμε πάντοτε πληρέστερα στοιχεία, τὸ ὕψος τοῦ κεφαλικοῦ φόρου ποίκιλλε κατὰ τὸν φυσικὸ πλοῦτο τῶν ἐπιμέρους νομῶν. Οὔτε τὸ tributum soli φαίνεται νὰ ἦταν ἕνας ἀπλὸς φόρος ἐπὶ τῶν ἐδαφικῶν περιουσιῶν, ἀφοῦ περιλάμβανε στὴ φορολογητέα ὕλη του καὶ ἄλλα εἶδη ἰδιοκτησίας, ὅπως π.χ. τὰ ἰχθυοτροφεία καὶ τοὺς δούλους, ποὺ συνανῆχαν σὲ μιὰ περιουσία. Εἶναι ἐνδιαφέρον ὅτι ὁ φόρος αὐτὸς καταβαλλόταν τόσο ὑπὸ μορφὴ φυσικῶν προϊόντων ὅσο καὶ σὲ χρῆμα, τουλάχιστον ἕως τὴν κρίση τοῦ 3ου αἰώνα μ.Χ. Μαζὶ οἱ δύο παραπάνω ἄμεσοι φόροι συνιστοῦσαν, θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε, ἕνα πλέγμα φορολόγησης τῆς ἀνθρώπινης παραγωγικότητας καὶ τῶν περιουσιῶν τῶν ὑποτελῶν ἐπαρχιωτῶν.

Οἱ Ρωμαῖοι πολῖτες ἐπιβαρύνθηκαν ἀπὸ τὸν Αὐγούστο, στὰ πλαίσια τῆς προσπάθειάς του νὰ ἐξασφαλίσῃ μακροπρόθεσμα τὰ κεφάλαια ποὺ ἔπρεπε νὰ διαθέτῃ τὸ aerarium militare (βλ. παραπάνω, σ. 344), μὲ διάφορες μορφές ἔμμεσων φόρων (ὁ συνήθης γενικὸς λατινικὸς ὅρος γι' αὐτοὺς ἦταν vectigalia): τὸν φόρο 5% ἐπὶ τῶν κληρονομιῶν (vicesima hereditatum, εἰκοστὴ κληρονομιῶν) καὶ φόρους 1% (centesima rerum venalium) ἐπὶ ὅλων τῶν ἀγοραπωλησιῶν καὶ 4% (vicesima quinta venalium mancipiorum) ἐπὶ τῶν πωλήσεων δούλων εἰδικότερα. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ἡ εἰσαγωγὴ αὐτῆς τῆς φορολογίας ἐπὶ τῶν Ρωμαίων ἤγειρε μεγάλη ἀντίδραση καὶ μόνον ὅταν ὁ Αὐγούστος ἀπειλήσῃ μὲ ἐφαρμογὴ τῆς ἄμεσης φορολόγησης καὶ ἐπὶ τῶν συμπολιτῶν του, ἡ ἐπιβάρυνση ἔγινε ἀποδεκτὴ.⁴⁰

Μορφὴ φόρου ποὺ ἴσχυε γιὰ ὅλη τὴν αὐτοκρατορία, ιδιαίτερα ὅμως γιὰ τὶς ἐπαρχίες, προσέλαβε τελικὰ ἥδη ἀπὸ τὰ χρόνια τοῦ Αὐγούστου τὸ λεγόμενον aurum coronarium (στεφανικόν), δηλαδή τὰ χρήματα ποὺ διάφορες κοινότητες κατέβαλλαν ἀρχικὰ καὶ τυπικὰ ὡς «δῶρο» χρυσῆς στεφάνωσης πρὸς τὸν αὐτοκράτορα (ὅπως παλιότερα στοὺς ἐλληνιστικοὺς βασιλεῖς ἢ τοὺς Ρωμαίους στρα-

⁴⁰ Κᾶσ. Δ. 56. 28. 4-6.

τηγούς τῆς ρεπουμπλικανικῆς περιόδου). Τὴν ἀφορμὴ τὴν ἔδιναν διάφορες ἐπέτειοι (ἀνάρρηση, γενέθλια, γέννηση διαδόχου ἢ διαδόχων, νίκες κ.τ.ῆ.). Μειώσεις ἢ περιορισμένες ἀπαλλαγές ἀπ' αὐτὴ τὴ μορφὴ φόρου ἀναφέρονται σὲ διάφορες περιπτώσεις, ποτὲ ὅμως πλήρης καὶ μόνιμη κατάργησή του.

Ἄλλα σημαντικὰ ἔσοδα τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους προέρχονταν ἀπὸ τὰ portoria (βλ. παραπάνω, σ. 367-368), δηλαδή τοὺς «συνοριακοὺς δασμούς», ποὺ τοὺς πλήρωναν τώρα Ρωμαῖοι καὶ μὴ, καταβάλλονταν δὲ κατὰ τὴ διάβαση τόσο τῶν ἐξωτερικῶν ὅσο καὶ τῶν ἐσωτερικῶν συνόρων (ὄρια ἐπαρχιῶν, θαλάσσια καὶ ποτάμια λιμάνια) τῆς αὐτοκρατορίας. Στὴν ἐσωτερικὴ διακίνηση τὸ ὕψος τῶν δασμῶν ἦταν χαμηλότερο (συνήθως γύρω στὸ 2%), ἐνῶ ἰδίως στὰ ἀνατολικά σύνορα ὑπερδεκαπλασιαζόταν (τὸ vectigal Maris Rubri στὰ λιμάνια τῆς Ἐρυθρᾶς Θάλασσας ἦταν 25%). Καὶ πάλι ὅμως στόχος φαίνεται νὰ ἦταν κυρίως ἡ ἐνίσχυση τοῦ κρατικοῦ ταμείου καὶ ὄχι ὅποιαδήποτε «προστατευτικὴ» πολιτικὴ ἔναντι ἀνατολικῶν ἐμπορευμάτων. Τὴ σημασία καὶ τὶς λεπτομερεῖς διατάξεις τοῦ κανονισμοῦ συνοριακῶν τελῶν μιᾶς ρωμαϊκῆς ἐπαρχίας τὶς βλέπουμε σαφῶς καὶ σ' ἕνα σχετικὰ πρόσφατο εὑρημα: μιὰ μεγάλη ἐπιγραφή τῆς Ἐφέσου ποὺ μᾶς διασώζει, ἔστω ἀποσπασματικά, τὸ σῶμα τοῦ νόμου τέλους Ἀσίας εἰσαγωγῆς καὶ ἐξαγωγῆς κατὰ τε γῆν καὶ κατὰ θάλασσαν, ὅπως εἶχε διαμορφωθεῖ σωρευτικά, μὲ διάφορες ἐνδιάμεσες ρυθμίσεις, ἀπὸ τὴν ἰδρυση τῆς ἐπαρχίας (129 π.Χ.) ἕως καὶ τὰ χρόνια τοῦ Νέρωνα (62 μ.Χ.).⁴¹ Προβάλλει καὶ ἐδῶ ἀνάγλυφα ἢ παράδοση ἀλλὰ καὶ ἡ συνεχῆς προσαρμογὴ τῆς ρωμαϊκῆς διοικητικῆς πράξης.

Ἀξιόλογα ἔσοδα τοῦ κράτους, σύμφυτα μὲ τὴν καθεστωτικὴ πραγματικότητα τῆς αὐτοκρατορικῆς περιόδου, ἦταν ἀφενὸς οἱ δημοσίως περιουσίες, ἐπειδὴ οἱ τέως ἰδιοκτῆτες τοὺς εἶχαν κατα-

⁴¹ Μείζων πρόσφατη δημοσίευση μὲ τὸ κείμενο αὐτοῦ τοῦ νόμου, ἱστορικὸ ὑπομνηματισμὸ καὶ διάφορες μελέτες ἐπιμέρους θεμάτων του: M. Cottier κ.ᾶ. (ἐπιμ.), *The Customs Law of Asia*, Ὁξφόρδη 2008.

δικαστεί είτε για διάφορα παραπτώματα ή ακριβώς πλέον για εγκλήματα «ἐσχάτης προδοσίας» κατὰ τοῦ αὐτοκράτορα, καὶ ἀφετέρου οἱ κληρονομίαι ποὺ ἔμεναν γιὰ διάφορους λόγους (π.χ. ἀτεκνία) ἀδιάθετες καὶ περιέρχονταν ἐπίσης στὸ κράτος (ἀντίστοιχοι ὄροι: bona damnatorum καὶ bona vacantia).

Μὲ ὅλες αὐτὲς τὲς κατηγορίες ἐσόδων τὸ ρωμαϊκὸ κράτος εἶχε ν' ἀντιμετωπίσει βέβαια μιὰ σειρά ἀπὸ ἔξοδα, τὰ σημαντικότερα τῶν ὁποίων ἦταν ἡ μισθοδοσία τῶν στρατιωτῶν καὶ τῆς ὀπωσδήποτε κατακόρυφα αὐξημένης κρατικῆς ὑπαλληλίας τῶν αὐτοκρατορικῶν χρόνων. Ὡς πρὸς τὸν πρῶτο τομέα καὶ τὴ στενὴ σύνδεσή του μὲ τὴ φορολογία ἀρκεῖ νὰ μνημονευθεῖ ἡ παραδιδόμενη φράση τοῦ Μάρκου Αὐρηλίου γιὰ τὰ στρατεύματά του ποὺ ζητοῦσαν αὐξήση μισθοῦ: ὅσω ἂν πλείον τι παρὰ τὸ καθεστηκὸς λάβωσι, τοῦτ' ἐκ τοῦ αἵματος τῶν τε γονέων σφῶν καὶ τῶν συγγενῶν εἰσπράξεται.⁴² Ἐπίσης σημαντικὴ ἦταν ὅμως ἡ εἰσαγωγή τῆς εὐρύτερης κρατικῆς μισθοδοσίας τῶν δημόσιων ἀξιωματῶν (ὅπως π.χ. τῶν ἐπαρχιακῶν διοικητῶν) ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Αὐγούστου.

Ἡ τελευταία αὐτὴ ἐξέλιξη συμβάδιζε βέβαια μὲ τὴν ἀμεσότερη ἐποπτεία τῶν δημοσιονομικῶν ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα καὶ τὸ ἐπιτελεῖο του, ἡ ὁποία ἐκφράστηκε μὲ ἓνα ἐνδιαφέροντα διῆσμα ὡς πρὸς τὲς ἀντίστοιχες κρατικὲς ὑπηρεσίες. Ὅπως σημειώθηκε παραπάνω, στὰ ρεπουμπλικανικὰ χρόνια τὸ δημόσιο ρωμαϊκὸ ταμεῖο ταυτιζόταν μὲ τὸ aerarium. Στὰ αὐτοκρατορικὰ χρόνια ἓνας νέος θεσμὸς οἰκονομικῆς διοίκησης ἦταν ὁ fiscus (φίσκος, ἱερὸν / ἱερῶτατον ταμεῖον), δηλαδή ἀρχικὰ τὸ προσωπικὸ ταμεῖο τοῦ αὐτοκράτορα (ὅπως παλιότερα τῶν ἐπαρχιακῶν διοικητῶν), τὸ ὁποῖο ὅμως βαθμιαῖα ταυτίστηκε μὲ τὴν ὅλη ρωμαϊκὴ οἰκονομικὴ διοίκηση καὶ τελικὰ μὲ τὴν ἔννοια τοῦ ὅλου κρατικοῦ θησαυροῦ, ὥστε οἱ ὄροι aerarium καὶ fiscus νὰ καταστοῦν περίπου συνώνυμοι. Ἐνδεικτικὴ ἦταν ταυτόχρονα ἡ ἀνάπτυξη ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῶν Φλαβίων καὶ

⁴² Κάσ. Δ. 71. 3. 3.

μετὰ θεσμῶν ποὺ ἐκπροσωποῦσαν, ἀκριβῶς λόγω τῆς παραπάνω ἐξέλιξης, τὴν ιδιαίτερη περιουσία τοῦ αὐτοκρατορικοῦ οἴκου καὶ τοῦ ἐκάστοτε αὐτοκράτορα (ἀντίστοιχα: patrimonium καὶ res privata). Ἔτσι, ἡ σταθερὴ προσωποπαγῆς ἐξέλιξη τοῦ principatus ἐκδηλωνόταν σαφῶς καὶ στὸν χῶρο τῶν οἰκονομικῶν τοῦ κράτους.

Μιὰ ιδιαίτερα ἐνδιαφέρουσα κατηγορία συνδιαχείρισης καὶ τελικῆς συγχώνευσης παλιᾶς κρατικῆς καὶ αὐτοκρατορικῆς περιουσίας ἦταν οἱ δημόσιες γαῖες. Ἦδη στὰ χρόνια τῶν Φλαβίων ὁ παλιὸς ager publicus δὲν μπορούσε νὰ διακριθεῖ ἀπὸ τὰ αὐτοκρατορικὰ κτήματα, ιδιαίτερα ἐπαυξημένα μετὰ τὲς ἐπὶ Καλιγούλα καὶ Νέρωνα κατασχέσεις. Ἡ μεγέθυνση τῆς κρατικῆς γαιοκτησίας συνεχίστηκε καὶ ἐπὶ τῶν ἐπόμενων αὐτοκρατόρων, ὥστε ἕως τὸν 3ο αἰῶνα μ.Χ. φαίνεται ὅτι τὸ κράτος ἦταν ὁ μεγαλύτερος γαιοκτῆμονας. Αὐτὸ δημιουργοῦσε φυσικὰ μιὰ σειρά ὑποχρεώσεων σωστῆς ἐκμετάλλευσης τῶν κρατικῶν κτημάτων, τὲς ὁποῖες ἡ αὐτοκρατορικὴ διοίκηση ἀντιμετώπισε μὲ ποικίλλοντα κατὰ περίδους ζῆλο. Εἶναι π.χ. χαρακτηριστικὸ ὅτι στὴν Αἴγυπτο πολλὲς ἀπὸ τὲς δημευθεῖσες γαῖες παρέμεναν τὸν 2ο αἰῶνα μ.Χ. ἀκαλλιέργητες. Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῶν Φλαβίων, πάντως, τὰ κρατικὰ κτήματα εἶχαν ὑποστῆ καλύτερη ὄργάνωση καὶ ἡ διοίκησή τους εἶχε ὑπαχθεῖ σὲ εἰδικούς γιὰ κάθε περιοχὴ αὐτοκρατορικούς ἐπιτρόπους. Οἱ τελευταῖοι τὰ ἐκμίσθωναν σὲ μισθωτὰς (conductores), κι ἐκεῖνοι πολλὲς φορὲς μὲ τὴν σειρά τους σὲ ἐλεύθερους μικροκαλλιερῆτες ποὺ ἀναφέρονται στὲς πηγὲς ὡς coloni (γεωργοί). Μὲ τὴν προοδευτικὴ μείωση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν διαθέσιμων δούλων ὑπὸ τὲς συνθήκες τῆς pax Romana (σὲ συνδυασμὸ μὲ τὲς ἀπελευθερώσεις παλιότερων δούλων) αὐτὴ ἡ κατηγορία τῶν μικροκαλλιερῆτῶν ἀποτελοῦσε τὴ μόνη λύση ἀποδοτικῆς ἐκμετάλλευσης τῆς δημόσιας γῆς. Οἱ αὐτοκράτορες λοιπόν, ἰδίως ἀπὸ τὰ χρόνια τοῦ Ἀδριανοῦ καὶ ἐξῆς, ἀναλαμβάνουν μιὰ σειρά προσπαθειῶν νὰ τοὺς κρατήσουν στὲς κρατικὲς γαῖες καὶ νὰ βελτιώσουν τὴν ἀπόδοσή τους χορηγώντας τοὺς διάφορες μορφὲς ἰδιοκτησίας ἐπὶ τῶν γαιῶν

πού επιμελούνταν. Μ' έναν συγκεκριμένο 'Αδριάνειο νόμο μαρτυρούμενο στην έπαρχία τής 'Αφρικής⁴³ ορίζεται ότι οι καλλιεργητές πού θ' αναλάμβαναν την καλλιέργεια χέρσων ή επί δεκαετία ήδη άκαλλιεργητων χωραφιών θά είχαν πάνω σ' αυτά δικαίωμα κληρονομικής ιδιοκτησίας. Παρόμοια στοιχεία και από άλλες περιοχές τής αυτοκρατορίας δείχνουν αντίστοιχες προσπάθειες ανάκαμψης τής αγροτικής οικονομίας μέσω τής επιτυχοῦς μεταβίβασης κρατικών γαιών σέ ιδιώτες μικροκαλλιεργητές. "Όμως προϋπόθεση ακριβώς για τήν εὐδωση τέτοιων σχεδίων ἦταν μιὰ ισχυρή κρατική έξουσία πού θά μπορούσε νά προστατεύσει τούς ἐλεύθερους μικροκαλλιεργητές. Στά πλαίσια τής «στρατιωτικής άναρχίας» και τής κρίσης τοῦ 3ου αἰώνα μ.Χ. (βλ. και παραπάνω, σ. 338) ἡ έξασθένηση τής κεντρικής έξουσίας εὐνόησε τίς καταχρήσεις τῶν τοπικῶν κρατικῶν ἀξιωματῶν και τήν αύξηση τής δύναμης ισχυρῶν κατά περιοχές μεγαλοκτηματιῶν, οἱ ὁποῖοι λειτούργησαν ὡς ἀνταγωνιστικοὶ παράγοντες για τήν κρατική γαιοκτησία και πολλές φορές ἔτειναν νά ὑπαγάγουν στόν δικό τους ἔλεγχο γῆ και καλλιεργητές τοῦ κράτους. 'Η αυτοκρατορική αντίδραση ἐκφράστηκε μέ τή μηχανική σχεδόν προσπάθεια πρόσδεσης τῶν μικροκαλλιεργητῶν στά κρατικά κτήματα, ἀπαρχή τοῦ συστήματος τής ἀναγκαστικής πλέον ἀπασχόλησης τῶν *coloni* στίς κρατικές γαῖες, εἰκόνα πού θά χαρακτηρίζει πιά ὅλο και μονιμότερα τά χρόνια ἀπό τόν Διοκλητιανό και πέρα (κυρίως ὕστερη ἀρχαιότητα).

Ὡς πρὸς τὸ ἐμπόριο εἶναι βέβαια σαφές ὅτι οἱ μοναδικές γεωγραφικές διαστάσεις τής ρωμαϊκής ἐπικράτειας και οἱ συγκοινωνιακές δυνατότητες (χερσαῖοι και θαλάσσιοι δρόμοι) πού προωθοῦσαν ἤδη οἱ ἀνάγκες βασικής διοικητικής συνοχῆς και ἀσφάλειάς της εὐνοοῦσαν τήν ἀνάπτυξή του. Αυτό και συνέβη, ὅπως

⁴³ *Lex Hadriana de rudibus agris et iis qui per X annos continuos inculti sunt* (CIL VIII. 26416, II. 10-13). Πλήρης ἀνάλυση τής σχετικής νομοθεσίας τοῦ 'Αδριανοῦ: D. Flach, *Römische Agrargeschichte*, Μόναχο 1990, ἰδ. 104-117.

προκύπτει ἀπό διάφορα στοιχεία τῶν γραπτῶν και μνημειακῶν πηγῶν. "Όμως τὸ γενικότερο ἐρώτημα μέ τὸ ὁποῖο θά μπορούσε νά κλείσει αὐτὴ ἡ ἐνότητα εἶναι ἂν ἡ Ρωμαϊκή Αὐτοκρατορία ἀνέπτυξε ποτέ πραγματική οικονομική πολιτική, στήν ὁποία νά ἐντάσσονταν ὅλα τὰ παραπάνω μέτρα και ἐνδεχομένως και ἄλλα ἀφορῶντα τὸ ἐμπόριο και τήν ὅλη οικονομική ζωὴ τῶν κατοίκων. 'Η ἐρώτηση εἶναι βέβαια ἐμπνευσμένη ἀπό τή σύγκριση μέ τὰ σημερινὰ δεδομένα και στά πλαίσια τοῦ ἀρχαίου κόσμου μόνο μιὰ κατά βάση ἀρνητική ἀπάντηση φαίνεται ἐνδεδειγμένη. Πέρα ἀπό τήν αὐτονόγη φροντίδα (τουλάχιστον στίς σοβαρότερες περιόδους διοίκησης) νά ἰσοσκελιζονται ἔξοδα και ἔσοδα τοῦ κράτους, και μιὰ ἀντίστοιχη βέβαια μέριμνα για τήν τήρηση μιᾶς στοιχειώδους ἐποπτείας τῶν δημοσιονομικῶν και τή σωστή λειτουργία ἰδίως τῶν εἰσπρακτικῶν μηχανισμῶν (πιθανότατα συντονιζόμενη ἀπό τήν ὑπηρεσία τοῦ *a rationibus*, γνωστοῦ μας ἤδη ἐπὶ Κλαυδίου, βλ. παραπάνω, σ. 272), δὲν ἐντοπίζουμε στίς πηγές μας παρά μόνον σποραδικὰ μέτρα οικονομικής πολιτικής. Κι αὐτὰ ὅμως εἶχαν συχνὰ ἕναν προεξάρχοντα πολιτικό χαρακτήρα, ὅπως π.χ. ἡ μέριμνα τῶν αυτοκρατόρων για τή σταθερὴ σύνδεση τής συγκλητικής ἀριστοκρατίας μέ τήν κοιτίδα τής αυτοκρατορίας, τήν 'Ιταλία: τὰ μέλη τής συγκλητικής τάξης ὑποχρεώθηκαν, ὅπως εἶδαμε παραπάνω, νά ἐπενδύσουν ἐπὶ Τραϊανοῦ τὸ 1/3 τής περιουσίας τους (και ἐπὶ Μάρκου Αὐρηλίου, πιὸ ρεαλιστικά, τὸ 1/4) σέ γαιοκτησία στήν 'Ιταλία. Φροντίδα για τή συντήρηση τής κοινωνικῆς σταθερότητας, δηλαδή τής διασφάλισης ἐν προκειμένω τής θέσης τής ἀριστοκρατίας, ἔδειχνε και παλιότερα τὸ μέτρο τοῦ Τιβέριου νά παράσχει τὸ κράτος ἄτοκα δάνεια σέ ιδιώτες πού στή διάρκεια μιᾶς πιστωτικῆς κρίσης στή Ρώμη τὸ 33 μ.Χ. κινδύνευαν ν' ἀναγκαστοῦν νά πουλήσουν ἐπειγόντως (και σέ ἐξευτελιστικές τιμές) τὰ κτήματά τους για ν' ἀνταποκριθοῦν στά χρέη τους.⁴⁴ Μᾶλλον τὰ

⁴⁴ Tac., *Ann.* 6. 16-17. Suet., *Tib.* 48. 1. Κάσ. Δ. 58. 21. 5.

μόνα ούσιώδη παραδείγματα οικονομικής πολιτικής που έντοπίζουμε είναι τὰ alimenta τοῦ Τραϊανοῦ (βλ. παραπάνω, σ. 302–303), τὰ ὅποια πράγματι ἀποσκοποῦσαν παράλληλα στή δημογραφική ἀλλά —μέσω τῆς τόνωσης τῆς ἀγροτικῆς παραγωγῆς— καί στήν εὐρύτερη οικονομική ἀνάπτυξη τῆς Ἰταλίας. Παραμένει βέβαια χαρακτηριστικό ὅτι κι ἐδῶ ἡ Ἰταλία βρισκόταν στό ἐπίκεντρο τῶν σχεδιασμῶν καί μόνον ἀργότερα (ἐπὶ Ἀδριανοῦ καί Σεβήρων) συναντοῦμε παρόμοιες ἐκδηλώσεις ἐνδιαφέροντος τοῦ κράτους γιά τήν ἀντίστοιχη κατάσταση στίς ἐπαρχίες. Τό γενικότερο ὅμως μέτρο πού ὁ Κάσσιος Δίων στά χρόνια τῶν Σεβήρων εἶχε παρουσιάσει ὡς πρόταση τοῦ Μαικήνα πρὸς τὸν Αὐγούστο (στό πλαίσιο μιᾶς σειρᾶς σκόπιμων μεταρρυθμίσεων), δηλαδή ἡ πώληση μεγάλου μέρους τῆς δημόσιας γῆς καί ἡ ἐκδοση ἀπὸ τὸ συγκεντρωθὲν σόμενο κεφάλαιο χαμηλότοκων δανείων πρὸς τοὺς κατοίκους τῆς αὐτοκρατορίας γιά τὴν ἐνδυνάμωση τῆς οἰκονομίας της,⁴⁵ παρέμεινε μιὰ οὐτοπία. Στὰ πλαίσια μιᾶς, ὅπως σημειώθηκε ἤδη, φοροεισπρακτικῆς λογικῆς τὸ κράτος προσπαθοῦσε σταθερὰ καί μηχανικὰ ν' αὐξάνει τίς ἀπαιτήσεις του ἀπὸ τοὺς ὑπηκόους καί τοὺς πολίτες τῆς αὐτοκρατορίας γιά νὰ κρατήσῃ στή θέση τους τὰ στοιχεῖα ἐνός κοινωνικοῦ καί οικονομικοῦ συνόλου τὸ ὅποιο ἐκ τῶν πραγμάτων πιά μεταβαλλόταν κι ἀπαιτοῦσε ἀντίστοιχες βαθύτερες παρεμβάσεις.

⁴⁵ Κάσ. Δ. 52. 28. 3–4.

IV. ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΠΟΛΙΤΟΓΡΑΦΙΚΗΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ: ΕΞΕΛΙΞΕΙΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΝΟΤΗΤΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗΣ-ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗΣ ΔΙΑΦΟΡΟΠΟΙΗΣΗΣ ΣΤΗΝ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑ

Συνοπτικά καί προεξαγγελτικά ὡς πρὸς αὐτὴ τὴν ἐνότητα θὰ μποροῦσε κανεὶς νὰ πεῖ ὅτι ἡ πορεία τῆς Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας ἦταν παράλληλη πρὸς τὴν ἐξάπλωση τῆς πολιτικῆς ρωμαϊκότητος, δηλαδή τῶν δικαιωμάτων Ρωμαίου πολίτη (civitas Romana), καί ταυτόχρονα πρὸς τὴ διαδικασία ἀρχικὰ μὲν τῆς ἐνσωμάτωσης σὲ μιὰ κοινὴ ρωμαϊκὴ ἐνότητα, ἀργότερα δὲ τῆς ἐνδυνάμωσης καί τῆς πάλης γιά γενικότερη ἐπικράτηση διάφορων τοπικῶν πολιτιστικῶν-θρησκευτικῶν παραδόσεων.

Ἡ πρόοδος τῆς πολιτογραφικῆς ἐπέκτασης τῆς Ρώμης

Πετυχημένη εἶναι ἡ παλιὰ ἀπόφαση τοῦ Μομιλιάνο ὅτι, ἂν ὑπάρχει μιὰ «βασιλικὴ ὁδὸς» πρὸς τὴν κατανόηση τῶν βασικῶν ἀξιῶν τῆς ρωμαϊκῆς ἱστορίας, αὐτὴ εἶναι ἡ μελέτη τῆς ἐξελικτικῆς πορείας τῆς civitas Romana.⁴⁶ Ἡ ἐξέλιξη αὐτὴ ἀρχίζει βέβαια ἐπίσης στὰ ρεπουμπλικανικὰ χρόνια. Συγκεκριμένα, μετὰ τὴν πολιτικὴ ἐνοποίηση τῆς Ἰταλίας ὡς τὸν Πάδο ὡς συνέπεια τοῦ Συμμαχικοῦ Πολέμου (91–89 π.Χ.· βλ. παραπάνω, σ. 205–206), ἡ ἐξάπλωση τῆς civitas Romana γινόταν πιά καθαρὰ θέμα σχέσεων Ρώμης-ἐπαρχιῶν. Ἀπὸ νωρὶς ἡ σχέση αὐτὴ ἀντανακλοῦσε τὴ διασύνδεση Ρώμης καί ἡγετικῶν τάξεων τῶν ἐπαρχιῶν, πού ἀκριβῶς συχνότερα κι εὐκολότερα ἀποκοτοῦσαν τὰ δικαιώματα Ρωμαίου πολίτη. Στὰ ρεπουμπλικανικὰ χρόνια ἐμπόδιο νομικὸ στήν πολιτογρά-

⁴⁶ Σὲ βιβλιοκρισία (τῆς α' ἐκδοσης) τοῦ ἀκόμη βασικοῦ ἔργου τοῦ A. N. Sherwin-White, *The Roman Citizenship*, 1939, ²1973, δημοσιευμένη σὺν JRS 31 (1941), 158.

ψηση ἐπαρχιωτῶν ἦταν ἡ ἀντίληψη, πού τή συναντᾶμε σαφέστατα ἐκφρασμένη στὸν Κικέρωνα, ὅτι δὲν μπορούσε κανεὶς πραγματικὰ καὶ νομικὰ νὰ εἶναι πολίτης δύο πόλεων.⁴⁷ Τὸ ἀσυμβίβαστο ὅμως μιᾶς τέτοιας διττῆς ταυτότητας εἶχε ἐπιχειρήματα καὶ νόημα ὅσο οἱ ἐπαρχιακὲς πόλεις συνιστοῦσαν ἀκόμη διακριτὴ ὄντοτητα ἐναντι τῆς Ρώμης, κατάσταση πού ξεπεράστηκε ἤδη στὰ τέλη τῶν ρεπουμπλικανικῶν χρόνων. Ἔκτοτε, κι ὅλο καὶ σαφέστερα στὰ αὐτοκρατορικὰ χρόνια, ἡ κατοχὴ περισσότερων τῆς μιᾶς πολιτικῶν ταυτοτήτων (πέραν τῆς ρωμαϊκῆς) ὑπαγόταν σὲ μιὰ σχέση πόλης-ὑποδεέστερης κοινότητας πού ἐπέτρεπε τέτοιους συνδυασμούς (πρβ. παραπάνω, σ. 358, τὴν ἐκφραση τῆς σχέσης Ρώμης-ἐπαρχιακῶν πόλεων ἀπὸ τὸν Αἴλιο Ἀριστείδη).

Πάντως, εἶναι γεγονός ὅτι ἡ εὐρύτερη ἐξάπλωση τῆς *civitas Romana*, ὅχι μόνον ὡς τὰ χρόνια τοῦ Καίσαρα ἀλλὰ καὶ ἀργότερα, παρέμεινε σὲ μεγαλύτερο βαθμὸ μιὰ ἐξέλιξη τῆς ρωμαϊκῆς Δύσης καὶ μόνο δευτερευόντως τῆς Ἀνατολῆς. Τουλάχιστον στὰ παλιότερα χρόνια πιθανὸν κρυβόταν πίσω ἀπ' αὐτὴ τὴν πραγματικότητα καὶ ἡ ρωμαϊκὴ δυσπιστία πρὸς τοὺς Ἕλληνας, πού εἶχαν μαζικὰ στραφεῖ κατὰ τῆς Ρώμης στοὺς Μιθριδατικούς Πολέμους.

Βασικὸ στοιχεῖο εἶναι ἐπίσης ὅτι ἡ *civitas Romana* ποτὲ δὲν συνδέθηκε στενότερα ἀπὸ τοὺς Ρωμαίους μὲ ἓνα ἀποκλειστικὸ πολιτισμικὸ περιεχόμενο ἀλλὰ διατήρησε μιὰ, κυρίως τουλάχιστον, πολιτικὴ ἔννοια. Σήμαινε δηλαδὴ πάντα περισσότερο τὴν ἐνσωμάτωση σὲ μιὰ («παγκόσμια») ἄρχουσα τάξη καὶ πολὺ περιορισμένα, ἰδίως μετὰ τὴ ρωμαϊκὴ ἐξάπλωση, τὴν ἀπόδειξη ἢ/καὶ τὴν ἐπιβράβευση μιᾶς γνήσιας πολιτισμικῆς ρωμαϊκότητας. Τελικὰ δηλαδὴ μετὰ τὴν Ρώμη καὶ *imperium* δὲν ὑπῆρχε ἀπλῶς σχέση ταύτισης ἀλλὰ καὶ ἀντίθεσης: γιὰ χάρη τοῦ δεύτερου ἢ πολιτικὴ ἡγεσία τῆς ἄρχουσας («βασιλεύουσας»), κατὰ τὴν ἤδη ἀπὸ τίς ἀρχές τῶν αὐ-

⁴⁷ Cic., *Pro Caecina*, 100: «ex nostro iure duarum civitatum nemo esse possit» πρβ. τοῦ ἴδιου, *Pro Balbo*, 30.

τοκρατορικῶν χρόνων διαδεδομένη ἀντίληψη)⁴⁸ πόλης ἦταν διαθέσιμη νὰ ἐντάσσει στὸν εὐρύτερο ὄργανισμό τῆς καὶ στοιχειωδῶς ἐλατινισμένους ἐπαρχιωτῆς.

Στὴν ἀρχόμενη αὐτοκρατορία ἡ *civitas Romana* εἶχε γιὰ τοὺς ἐπαρχιωτῆς ὅπωςδῆποτε ἓνα σημαντικό προνομιακὸ περιεχόμενο: ὅχι μόνον ἡ ὑπόληψη τοῦ Ρωμαίου πολίτη ἦταν ἰσχυρὴ, ἀλλὰ καὶ ἡ χρῆση τοῦ παλίου δικαίωματος τῆς *provocatio* τοῦ ἐπέτρεπε νὰ ζητεῖ τὴν παρουσίασὴ του μπροστὰ στὸν αὐτοκράτορα (ὡς διάδοχο τῶν δημάρχων καὶ τῆς λαϊκῆς συνέλευσης ἐγγυητῆ τῶν δικαιωμάτων κάθε Ρωμαίου πολίτη) γιὰ τὴν πρωτόδικη ἢ τελεσίδικη ἔκδοση ἀπόφασης σὲ θέματα πού τὸν ἀφοροῦσαν. Κλασικὸ παράδειγμα παραμένει ἡ περίπτωση (58 μ.Χ.) τῆς ἐπίκλησης τῆς αὐτοκρατορικῆς δικαιοσύνης καὶ ἡ γι' αὐτὸ τὸν λόγο μεταφορὰ τοῦ Ἀποστόλου Παύλου στὴ Ρώμη.⁴⁹ Ἡ περίπτωση τοῦ Παύλου εἶναι καὶ ἀπὸ ἄλλη ἄποψη χαρακτηριστικὴ γιὰ τὴν ἔννοια πού εἶχε καὶ τοὺς συνδυασμούς μέσα στοὺς ὁποίους μπορούσε νὰ συνυπάρχει ἡ ρωμαϊκὴ πολιτικὴ ταυτότητα. Ὁ Παῦλος (Σαῦλος στὴν ἀρχικὴ, ἐβραϊκὴ μορφή τοῦ ὀνόματός του) προερχόταν ἀπὸ ἀξιόλογη ἐξελληνισμένη ἰουδαϊκὴ οἰκογένεια τῆς Ταρσοῦ τῆς Κιλικίας, ὥστε ἡ παραπέρα ἀπόκτηση τῆς *civitas Romana* ἀπὸ τὴν οἰκογένειά του δὲν εἶναι κάτι περίεργο. Θὰ μπορούσε κανεὶς σχηματικὰ νὰ ἐκφράσει αὐτὴ τὴν πραγματικότητα λέγοντας ὅτι ἡ ἰουδαϊκὴ πεντάλφα τοῦ Παύλου ἀποτελοῦνταν ἀπὸ ἰσόπλευρα τρίγωνα τῶν ὁποίων οἱ ἄλλες δύο κορυφές ἦταν ὅπωςδῆποτε τὸ ἐλληνικὸ πολιτισμικὸ ὑπόβαθρο τοῦ ἐλληνιστικοῦ κόσμου καὶ ἡ ἀντίληψη τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορικῆς οἰκουμηνικότητας, στοιχεῖα πού ξεπερνοῦσαν καὶ τὰ δύο τὸν στενότερο ἰουδαϊκὸ ὀρίζοντα.

Στὰ ρεπουμπλικανικὰ χρόνια ἡ ἀπονομὴ τῆς *civitas Romana*

⁴⁸ Συζήτηση τοῦ μοτίβου μὲ ἀφορμὴ μιὰ αὐτοκρατορικὴ ἐπιστολὴ τοῦ 2ου αἰῶνα μ.Χ. ἀπὸ τὴν Ἔφεσο: M. Wörle, *Chiron* 1 (1971), 329-331.

⁴⁹ Βλ. ἰδ. *Πράξεις τῶν Ἀποστόλων*, 25. 10-12.

ἀνήκε στις δικαιοδοσίες κι ἦταν συχνά ἔργο ἑνὸς νικητῆ στρατηγοῦ ἢ διοικητῆ μιᾶς ἐπαρχιακῆς περιοχῆς: ἔτσι, π.χ., ὁ Πομπήιος πολιτογράφησε πολλοὺς νέους Ρωμαίους στὴν Ἰσπανία καὶ τὴν Ἀσία, οἱ ὁποῖοι ἔλαβαν γι' αὐτὸ καὶ τὸ δικό του ὄνομα γένους (*gentilicium*) στὰ πλαίσια τοῦ νέου, τριμεροῦς ρωμαϊκοῦ ὀνόματός τους (ἔτσι συνέβη, μετὰξὺ ἄλλων, μὲ τὸν Γναῖο Πομπήιο Θεοφάνη, τὸν γνωστὸ στενὸ συνεργάτη του ἀπὸ τὴ Μυτιλήνη). Στὰ αὐτοκρατορικά χρόνια φαίνεται, πάντως, ὅτι εἶχε κυρίως ἐπικρατήσει ἡ παροχὴ τοῦ ὀνόματος γένους τοῦ ἐκάστοτε αὐτοκράτορα σ' ὅσους πολιτογραφοῦνταν ἐπὶ τῆς ἀρχῆς του. Ὅπως δὲποτε ὁ κανόνας ἦταν νὰ συνδέεται ἡ προαγωγή ἑνὸς ἐπαρχιώτη σὲ Ρωμαῖο πολίτη μὲ τὴν παρελθούσα ἢ δυνάμει προσφορά ὑπηρεσιῶν του στὴ Ρώμη ἢ βέβαια μὲ τὴν ἀπελευθέρωσή του ἀπὸ τὴ θέση δούλου Ρωμαίου πολίτη. Ὅμως στὴν προμνημονευθεῖσα περίπτωση τοῦ Παύλου ὁ χιλιάρχος ποὺ εἶχε ἀναλάβει τὴ φρούρησή του ὁμολόγησε ὅτι εἶχε ἐξαγοράσει τὰ ρωμαϊκὰ πολιτικὰ δικαιώματα, πιθανότατα ἐπὶ Κλαυδίου.⁵⁰ Ἡ διαφθορὰ μερικῶν ἀξιωματοῦχων φαίνεται ὅτι μποροῦσε νὰ συμβαδίζει μὲ τὴν κρατικὴ πολιτικὴ.

Ἡ βαθμιαία αὐξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν Ρωμαίων πολιτῶν ἕως τὰ χρόνια τῶν Σεβήρων κατ' ἀνάγκη μείωνε ἀλλὰ δὲν ἀκύρωνε τὸ προνομιακὸ περιεχόμενον τῆς *civitas Romana* οὔτε τὴ θεωρία περὶ «ἀξιοτήτας» τῶν ἐκάστοτε νέων διεκδικητῶν καὶ κατόχων της. Μιὰ ἐνδιάμεση φάση ἀποτυπώνει ἀκριβῶς μιὰ ἐνεπιγραφή μεταλλικὴ πλάκα ἀπὸ τὴ Βάνασσα τῆς Τιγγιτανῆς Μαυριτανίας (τὸ σημερινὸ Μαρόκο). Τὸ κείμενο αὐτό, γνωστὸ ὡς *Tabula Banasitana*,⁵¹ περιλαμβάνει τὴν ἐπὶ Μάρκου Αὐρηλίου ἀπονομὴ δικαιωμάτων Ρωμαίου πολίτη σ' ἕναν τοπικὸ φύλαρχο (τῶν *Zegrenses*), ὅπου τονίζεται καὶ πάλι ἀκριβῶς ὅτι ἡ *civitas Romana* δὲν χορηγεῖται παρὰ μόνον γιὰ «μέγιστες (πρὸς τὴ Ρώμη) ὑπηρεσίες» («*inisi*

⁵⁰ *Πράξεις τῶν Ἀποστόλων*, 22. 25 κ.έ.

⁵¹ *ΑνἘρ* 1971, 534.

maximis meritis provocata)), δηλαδὴ ὡς ἓνα εἶδος «παρασήμεου». Ὅμως τὸ ἴδιο κείμενο δείχνει σαφῶς ὅτι στὴ συγκεκριμένη περίπτωσιν τὴν ἀπονομὴ ἐπέβαλαν ὄχι τέτοιες μέγιστες προσφερθεῖσες ὑπηρεσίες, ἀλλὰ τὸ πολὺ ὑπηρεσίες ποὺ ὁ φύλαρχος θὰ μποροῦσε νὰ προσφέρει μελλοντικά, δηλαδὴ ἀπλῶς ἡ εἰδικὴ πολιτικὴ-κοινωνικὴ θέση του, καὶ πιθανότατα οἱ ἀνάγκες ἀσφαλείας τῆς αὐτοκρατορίας στὴν περιοχὴ ἐκεῖνη. Ταυτόχρονα ἡ μνεία ὅτι ἡ παροχὴ τῆς *civitas Romana* θὰ συμβεῖ «*sine diminutione tributorum et vectigalium populi et fisci*», δηλαδὴ χωρὶς μείωσιν τῶν κρατικῶν ἐσόδων φορολογίας, δείχνει ὅτι ἕως τὴν ἐποχὴ ἐκεῖνη ἡ κατοχὴ τῆς ρωμαϊκῆς πολιτείας εἶχε ἀπεκδυθεῖ τὸν πρόσθετο (ἢ σύμφυτο ἀρχικὰ) προνομιακὸ χαρακτῆρα τῆς ἀτέλειας.

Ὅτι καὶ στὸν καθαρὸ χῶρο τοῦ δικαίου ὅμως ἡ ὑπαρξὴ πιά τὴν ἴδια ἐποχὴ τόσο μεγάλου ἀριθμοῦ Ρωμαίων πολιτῶν εἶχε καταστήσει ἐκ τῶν πραγμάτων ἀνέφικτη τὴ σταθερὴ προσφυγὴ στὸν αὐτοκράτορα ὡς κριτὴ (ἀδυναμία ἐλέγχου στοιχείων σὲ περιφερειακὸ ἐπίπεδο, μακριὰ ἀπὸ τὸ κεντρικὸ «ἀρχεῖο» Ρωμαίων πολιτῶν, τὸν *commentarius civitate Romana donatorum* κατὰ τὴν παραπάνω ἐπιγραφὴ) ὑποδηλώνεται στὰ δεδομένα μιᾶς περίπτωσης τῆς ἴδιας περιόδου ἐποχῆς: στὴν ἀφήγησιν τοῦ Εὐσεβίου γιὰ τὴν τύχη τῶν Μαρτύρων τοῦ Λουγδούνου (βλ. παραπάνω, σ. 317),⁵² ἀναφέρεται καὶ ἡ περίπτωση τοῦ Ἀτταλοῦ τοῦ Περγαμηνοῦ καὶ ἄλλων κατὰ δήλωσή τους Ρωμαίων πολιτῶν, γιὰ τὴ μεταχείριση τῶν ὁποίων ὁ τοπικὸς διοικητὴς ζήτησε ὁδηγίαι ἀπὸ τὴ Ρώμη· οἱ ὁδηγίαι ἦταν συνοπτικῆς (πιθανὸν λόγω ἀδυναμίας ἢ ἀπροθυμίας ἀσκησης ἀκόμη καὶ κεντρικοῦ πλέον ἐλέγχου ταυτοτήτων) καὶ ἀφοροῦσαν μόνον τὴν παραδοχὴ ἢ ὄχι τῆς ιδιότητος τοῦ χριστιανοῦ ἀπὸ τοὺς κρατούμενους. Κατόπιν αὐτοῦ ὁ διοικητὴς ἀπλῶς ἀποκεφάλιζε (μὴ ἀτιμωτικὸς θάνατος!) ὅσους «φαίνονταν νὰ κατέχουν τὰ ρωμαϊκὰ πολιτικὰ δικαιώματα» (*ἐδόκουν πολιτεῖαν Ῥωμαίων*

⁵² Εὐσ., *Ἐκκλ. Ἱστ.* 5. 1. 3 κ.έ.

έσχηκέναι), ενώ έστειλε τους ύπόλοιπους στὰ θηρία τοῦ ἀμφιθεάτρου.

Ἡ ἐξέλιξη αὐτὴ ὀδήγησε πιά, ἰδίως μετὰ τὴν Constitutio Antoniniana (212 μ.Χ. βλ. παραπάνω, σ. 329), στὴν τελικὴ ὑποβάθμιση τῆς civitas Romana καὶ τὴν ὑποκατάσταση τοῦ προνομιακοῦ περιεχομένου της ὡς πρὸς ποινικὰ κυρίως θέματα ἀπὸ τὸ σχῆμα honestiores-humiliores, δηλαδὴ τῆ διακρίση τῶν Ρωμαίων σὲ «ἐντιμότερους» καὶ «ταπεινότερους» (βλ. παραπάνω, σ. 350). Οἱ δεῦτεροι μποροῦσαν νὰ ὑποστοῦν διάφορες μορφές ταπεινωτικῆς μεταχείρισης (π.χ. νὰ μαστιγωθοῦν), ἐνῶ οἱ πρῶτοι ὄχι. Ἄν κι ἔτσι ἡ ιδιότητα τοῦ Ρωμαίου δὲν διατηροῦσε ἀπὸ μόνῃ της τὴν παλιά της ἀξία, ἢ κατὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ Καρακάλλα πλήρης πολιτικὴ ἐνοποίηση τῶν ἐλεύθερων πληθυσμῶν τῆς αὐτοκρατορίας ἦταν ἓνα θετικὸ βῆμα καὶ ἓνας παράγοντας ἀσφάλειας γι' αὐτὴν ἔναντι τῶν κινδύνων ποὺ ἐπικρέμονταν καὶ πρόβαλλαν. Ἡ (ἀδύνατη παλιότερα) ἄνοδος ἀπλῶν στρατιωτικῶν στὸ αὐτοκρατορικὸ ἀξίωμα μέσα σὲ μιὰ γενιὰ προσωπικῆς ἐξέλιξης (ὅπως π.χ. στὴν περίπτωση τοῦ Μαξιμίνου τοῦ Θράκα, βλ. παραπάνω, σ. 334) «ἐκβαρβάρωνε» τὴν αὐτοκρατορία ἀλλὰ καὶ συντελοῦσε στὴ διάσωσή της ὑπὸ τὶς συνθῆκες κρίσης τοῦ 3ου αἰῶνα μ.Χ. καὶ ὅσων δυσκολιῶν ἀκολούθησαν.

Αὐτοκρατορία, θρησκείες καὶ θρησκευτικὲς ἐξελίξεις

Τὸ ρωμαϊκὸ κράτος ἀντιλαμβάνονταν κατὰ παράδοση τὴ θρησκεία, ἰδίως μὲ τὴν ἔννοια διάφορων ἱεροτελεστιῶν (ὅπως π.χ. τῆς συλλογῆς οἰωνῶν), ὡς ἀναπόσπαστο καὶ λειτουργικὸ τμῆμα τοῦ ἴδιου τοῦ πολιτικοῦ ὀργανισμοῦ του. Μὲ καθαρὰ πρακτικὸ πνεῦμα γινόταν ἐπίσης δεκτὸ καὶ ἐνσωματωνόταν ἐπιδέξια στὰ ρωμαϊκὰ πλαίσια ὅ,τι ἐξυπηρετοῦσε τὸ εὐρύτερο κρατικὸ συμφέρον. Ἄλλωστε ἀρκετὰ πρῶιμα ἢ ρεπουμπλικανικὴ Ρώμη συνήθισε τὶς θεολογικὲς ἐξισώσεις μὲ τὴν προσαρμογὴ στὸν ὑπὸ σαφὴ ἑλληνικὴ ἐπίδραση ἰταλικὸ της περίγυρο. Ἐτσι, ἤδη ἀπὸ τὸ 400 π.Χ. περίπου

στὰ πλαίσια τῆς ρωμαϊκῆς γιορτῆς τῶν lectisternia ὁ Mercurius πλησιάζει τὸν Ἑρμῆ καὶ ὁ Neptunus τὸν Ποσειδῶνα.⁵³ Τὸ 293 π.Χ., κατὰ τὴν παράδοση, ὁ Ἀσκληπιὸς γίνεται δεκτὸς στὴ Ρώμη ὡς Aesculapius βάσει τῶν Σιβυλικῶν Χρησμῶν (Oracula Sibyllina).⁵⁴ Οὐσιαστικά, ἡ ἴδια στάση ἴσχυσε καὶ γιὰ τοὺς μὴ ἑλληνικοὺς θεοὺς, ὅπως ἡ Κυβέλη-Magna Mater, ποὺ ἔγινε δεκτὴ πανηγυρικὰ μέσα στὴν κρίση τοῦ Β' Καρχηδονιακοῦ Πολέμου τὸ 205-204 π.Χ., καὶ ἀργότερα ἰδρύθηκε ναὸς της στὸν Παλατῖνο λόφο. Εἰδικὸς δεκαμελὲς σύλλογος θρησκευτικῶν ἀξιωματούχων, οἱ decemviri sacris faciundis, ἐπόπτευσεν καὶ μεθόδευε τέτοιους θεολογικοὺς ἐνοφθαλμισμοὺς στὰ ρωμαϊκὰ δεδομένα.

Ἐκεῖ ποὺ ἡ ρεπουμπλικανικὴ ἤδη Ρώμη αἰσθανόταν μιὰ σαφὴ καὶ εὐνόητη ἀνάγκη ἀπόστασης ἀσφαλείας ἀπὸ ἀνατολικὲς καὶ ἄλλης προέλευσης λατρεῖες ἦταν ὅταν αὐτὲς ἐμπεριεῖχαν στοιχεῖα μυστηριακά καὶ γι' αὐτὸ πάντοτε ὑποπτα ἀπὸ πολιτικὴ ἀποψη ἢ στοιχεῖα κανιβαλιστικά καὶ παρόμοια, ξένα δηλαδὴ πρὸς τὴν ἐξελιγμένη πιά μορφή τῆς ρωμαϊκῆς θρησκείας. Ἐτσι, μὲ τὸ SC de Bacchanalibus τοῦ 186 π.Χ.⁵⁵ τὸ ρωμαϊκὸ κράτος ἔκρινε σκόπιμο νὰ ἐπέμβει αὐστηρὰ στὴν ἐξάπλωση τῶν βαχχικῶν τελετῶν στὴ Ρώμη. Ἡ περίπτωση εἶναι χαρακτηριστικὴ: ἀπὸ τὴ μιὰ πλευρὰ τὸ ρωμαϊκὸ κράτος συνέχιζε ἐπίσημα νὰ λατρεύει τὸν Βάκχο (ἤδη καθιερωμένη λατρεία!), ἀπὸ τὴν ἄλλη ὅμως ἔλαβε σκληρὰ μέτρα καταστολῆς κατὰ συγκεκριμένων λάτρεῶν του. Καταδικάστηκαν τότε σὲ θάνατο περίπου 7.000 μνημένοι στὰ σχετικὰ μυστήρια ὡς ἐπικίνδυνοι πλέον γιὰ τὴ δημόσια ἀσφάλεια, τόσο λόγω φημῶν γιὰ τὴν πραγ-

⁵³ Liv. 5. 13. 6.

⁵⁴ Στὸ ἴδιο, 10. 47. 7.

⁵⁵ Στὸ ἴδιο, 39. 8 κ.έ. Τὸ κείμενο τοῦ senatus consultum ἔχει διασωθεῖ καὶ σὲ μιὰ χάλκινη πλάκα ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς ἀρχαίας Βρεττίας (Bruttium, τὴ σημερινὴ ἐπαρχία τοῦ Καταντζάρο), ποὺ ἀπόκειται σήμερον στὸ Kunsthistorisches Museum τῆς Βιέννης: Dessau 18 = Girard⁷ VI. 1.

ματοποίηση εκ μέρους τους οργανιστικών τελετών, όσο και λόγω του υπέρογκου αριθμού τους, που περιείχε και μέλη της αριστοκρατίας και σχεδόν δημιουργούσε ένα νέο (κλαϊκό σώμα), δυνάμει αντίπαλο των επίσημων θεσμών.⁵⁶ Στην παραδιδόμενη σχετική αγόρευση του ύπατου Ποστούμιου⁵⁷ είναι σαφής η αντίληψη μιας αίσθησης ανταγωνισμού των επίσημων ρωμαϊκών συνελεύσεων από μυστικές συνόδους των μυστών και φόβου για τις ανεξέλεγκτες δυνάμεις ενός παράλληλου θρησκευτικού φανατισμού.

Παρόμοιοι φόβοι ίσχυαν πάντοτε για τις συνέπειες της δράσης μάντεων και χρησολόγων: έτσι, ούτε η εκδίωξη Χαλδαιών και Ιουδαίων το 139 π.Χ. από την Ιταλία είναι κάτι περίεργο.⁵⁸ Αντίθετα, υπάρχει κι εδώ μια ενδιαφέρουσα συνέχεια ανάμεσα στη στάση αυτή και τα παρόμοια μέτρα ενός τόσο συνειδητά Ρωμαίου αυτοκράτορα όπως ο Κλαύδιος, που εξέβαλε τους Ιουδαίους ως «επίμονους ταραξίες» από τη Ρώμη⁵⁹ και κατάργησε τις —ενεχόμενες σε «αγριες» πρακτικές— ιεροτελεστίες των Δρουιδών της Γαλατίας.⁶⁰

Πάντως, η εξάπλωση και διάδοση και μεταξύ Ρωμαίων ανατολικών, και μυστηριακών, λατρευτών δεν μπορούσε από ένα χρονικό σημείο και πέρα ν' ανασχεθεί: π.χ. η «μυριώνυμος» Ίσις, ή «deo-

⁵⁶ Liv. 39. 13: «multitudinem ingentem, alterum iam prope populum esse; in his nobiles quosdam viros feminasque».

⁵⁷ Στο ίδιο, 15–16.

⁵⁸ Val. Max. 1. 3. 3. Πόσο βέβαια οι επίσημες διώξεις απέκλιναν από τις ιδιωτικές τάσεις και προτιμήσεις το δείχνει η μαρτυρία του Πλουτάρχου, Σύλλ. 37. 2 (πρβ. 5. 11), ότι ο Σύλλας σεβόταν έμπρακτα τη σοφία των Χαλδαιών. Πρβ. K. Latte, *Römische Religionsgeschichte*, Μόναχο 1960, 275.

⁵⁹ Suet., *Cl.* 25. 4: «Iudaeos impulsore Chresto assidue tumultuantis Roma expulit». Αναλυτική συζήτηση για το αν και με ποιά έννοια γίνεται εδώ αναφορά στους Χριστιανούς: J. Mottershead, *Suetonius, Claudius*, Bristol 1986, 149–157.

⁶⁰ Suet., *Cl.* 25. 4: «Druidarum religionem ... dirae immanitatis ... penitus abolevit». Πρβ. Plin., *NH* 30. 13.

rum dearumque facies uniformis» (κατά τον Απουλήιο),⁶¹ είναι χαρακτηριστικό ότι επί Αυγούστου μὲν εκδιώκεται ὡς λατρεία ἀπὸ τῆς Ρώμης, ὅμως ἤδη ἐπὶ Καλιγούλα ἐγκαθίσταται ἐντὸς τοῦ pomerium, τέλος δὲ ἐπὶ Καρακάλλα ἀποκτᾶ «πανηγυρικὰ» καὶ στὸν Κυρινάλιο λόφο. Κάπως παρόμοια ἦταν ἡ ρωμαϊκὴ ἐξέλιξη τοῦ Σάραπη: καὶ τοῦ μαρτυρεῖται στὸ Πεδίον τοῦ Ἄρεως, δηλαδὴ ἐκτὸς τῶν ἱερῶν ὁρίων τῆς πόλης τῆς Ρώμης, ἤδη τὸν 1ο αἰῶνα π.Χ., ἀλλὰ ἐπίσης ἐπὶ Καρακάλλα ἡ λατρεία τοῦ ἀποκτᾶ πᾶς ἐπίσημη θέση στὸ ρωμαϊκὸ πᾶνθεο, μὲ καὶ στὸν Κυρινάλιο καὶ αὐτόνομη παρουσία στὸς τύπους τῶν ρωμαϊκῶν νομισμάτων.

Ἡ Ρώμη ὅμως, μὲ γνήσιο πραγματισμό, ὄχι μόνον εἰσήγγε ἀλλὰ καὶ ἐξήγγε καὶ παρήγγε θεούς. Στὴν πρώτη περίπτωση, ἡ δημιουργία ἀστικῶν κοινοτήτων ρωμαϊκοῦ τύπου (coloniae, municipia, βλ. παραπάνω, σ. 358 κ.έ.) συντελοῦσε στὴν ταυτόχρονη διάδοση τῶν ρωμαϊκῶν θεῶν, ἰδίως τῆς βασικῆς «τριάδας τοῦ Καπιτωλίου» (Jupiter, Juno, Minerva), μὲ ἀνέγερση ναῶν. Ὅμως μιὰ πραγματικὰ «παναυτοκρατορικοῦ» ἐπιπέδου λατρεία προέκυψε μὲ τὴν ἤδη ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Αυγούστου εἰσαγωγή (βλ. παραπάνω, σ. 260 κ.έ.) καὶ τῆς βαθμιαία παραπέρα διαμόρφωση καὶ ἐμπέδωση τῆς λατρείας τοῦ αὐτοκράτορα σ' ὅλη τὴ ρωμαϊκὴ ἐπικράτεια. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι τόσο ὁ ἴδιος ὁ Αὐγούστος ὅσο καὶ ἀρκετοὶ ἀπὸ τοὺς ἄμεσους (π.χ. ὁ Τιβέριος) καὶ ἀπώτερους διαδόχους τοῦ δυσκολεύτηκαν μὲν ν' ἀποδεχθοῦν τὴν ἰδέα τῆς θεολογικῆς τους ἀναβάθμισης, συνειδητοποιήσαν ὅμως καὶ ἐκτίμησαν στὴν πράξη τὴν πολιτικὴ σημασία ἐνός τέτοιου ἰδεολογικοῦ ἐργαλείου γιὰ τὴν καθολικὴ ἀποδοχὴ τους ἀπὸ τοὺς ὑπηκόους τους καὶ τὴ συνοχὴ τῆς αὐτοκρατορίας. Μὲ τὴ σαφὴ ἐπίδραση καὶ υἱοθέτηση τῶν ἤδη ἐξελιγμένων παραδόσεων τοῦ ἑλληνιστικοῦ κόσμου, ὁ αὐτοκράτορας θεωροῦνταν ἕνας θεὸς ἀνάμεσα στὸς ἀνθρώπους, ἄξιος ἀντίστοιχης λατρείας καὶ ὅσο ζοῦσε καὶ μετὰ θάνατον. Ὅταν ἐρχόταν τὸ ἐπίγειο τέλος

⁶¹ Apul., *Met.* 11. 5.

του, ο αυτοκράτορας με φροντίδα του διαδόχου του και βάσει μιᾶς σταδιακά ὀρισθείσας ἱεροτελεστίας (consecratio) παρουσιαζόταν ἢ ἀνέρχεται στους οὐρανούς για νὰ συγκατοικήσει με τοὺς μόνιμα ἐπουράνιους θεούς. Στὰ λατινικά αὐτὴ ἢ μεταθανάτια θεότητά του ἐκφραζόταν πλέον ἐξειδικευμένα με τὸν ὄρο/ἔννοια τοῦ *divus*, ἐνῶ —ἐπίσης χαρακτηριστικά— στὴ γλώσσα τῶν ἑλληνικῶν περιοχῶν τόσο ὁ ἐπὶ γῆς ὅσο και ὁ εἰς οὐρανούς μεταστάς αυτοκράτορας κατὰ κανόνα τιτλοφοροῦνταν ἀπλῶς θεός. Σιγὰ σιγὰ συγκαθιερώθηκε ἢ λατρεία και τῶν αυτοκρατειρῶν και ἄλλων μελῶν τῆς ἐκάστοτε δυναστείας, ἀλλὰ και τοῦ συνόλου τῶν μὴ καταδικασμένης μεταθανάτιας μνήμης αυτοκρατόρων, ὥστε νὰ δημιουργηθεῖ ἕνα εἶδος συνολικῆς λατρείας τῶν Αὐγούστων/Σεβαστῶν, ποὺ ἐκπροσωποῦσε τὴ συνέχεια τῆς αυτοκρατορίας.⁶²

Δεῖγμα τῆς συνεκτικῆς ἀξίας τοῦ θεσμοῦ τῆς αυτοκρατορολατρείας ἦταν ἢ ὅχι μὲν ἐπιβαλλόμενη ἀλλὰ βέβαια οὔτε και ἀποθαρρυνόμενη λειτουργία τοῦ θεσμοῦ ὡς κεντρικοῦ ἴστού συσπειρώσεως τῶν ἐπιμέρους ρωμαϊκῶν ἐπαρχιῶν, ὅπου δημιουργήθηκαν βαθμιαῖα εἰδικὰ σώματα ἀντιπροσώπων τῶν κοινοτήτων τους για τὴ λατρεία τοῦ αυτοκράτορα (γνωστὰ ὡς *concilia* στὶς λατινικὲς ἢ κοινὰ στὶς ἑλληνικὲς πηγές).⁶³ Ἡ ἴδια ἢ ἔννοια τοῦ ἐπικεφαλῆς μιᾶς ἐπαρχίας ταυτιζόταν κατ' ὄνομα και ἐπιδέξια με τὸν ἐπικεφαλῆς αὐτοῦ τοῦ κοινοῦ (π.χ. συναντοῦμε τοὺς ὄρους Ἀσιάρχης στὴν ἐπαρχία τῆς Ἀσίας, Μακεδονίαρχης για τὴ Μακεδονία κ.τ.ῶ.), ἐνῶ ἀσφαλῶς ὁ ἀντίστοιχος ἐπαρχιακὸς διοικητῆς (ὁ ἡγεμὼν κατὰ τὶς ἑλληνικὲς πηγές) δὲν ἔπαυε νὰ εἶναι ὁ πραγματικὸς ἰθύνων νοῦς

⁶² Χρήσιμη γενικότερη σύνθεση για τὴν ἐξέλιξη τῆς λατρείας τῶν Ρωμαίων αυτοκρατόρων: M. Clauss, *Kaiser und Gott. Herrscherkult im römischen Reich*, Στουτγάρδη/Λιψία 1999.

⁶³ Πρόσφατη συστηματικὴ μελέτη γι' αὐτὸ τὸν θεσμό, ταυτόχρονα, ἐπαρχιακῆς ὀργάνωσης και αυτοκρατορικῆς λατρείας: B. Edelmann-Singer, *Koina und Concilia. Genese, Organisation und sozioökonomische Funktion der Provinziallandtage im römischen Reich*, Στουτγάρδη 2015.

κάθε τέτοιας διοικητικῆς περιφέρειας τῆς Ρώμης. Τὸ σχέδιο χάραξης ἐνὸς ἀκόμη εὐρύτερου γεωγραφικοῦ πλαισίου ἐκδήλωσης τῆς λατρείας τοῦ αυτοκράτορα, και κάρπωσης τῶν ἰδεολογικῶν πλεονεκτημάτων τῆς, ἀποτέλεσε βέβαια στὸν κόσμον τῶν ἀναγνωρισμένης ἀρχαιότητος ἑλληνικῶν πόλεων τῆς Ἀνατολῆς ἢ ἴδρυση τοῦ Πανελληνίου ἀπὸ τὸν Ἀδριανὸ (βλ. παραπάνω, σ. 309–310) και ἢ συνέχισή του ἕως τὶς ἀρχὲς περίπου τῆς ἐποχῆς τῶν Σεβήρων.

Μιὰ οὐσιαστικὰ παράλληλη πρὸς τὴν ἀνάπτυξη τῆς αυτοκρατορολατρείας και ἐπίσης σημαντικὴ ἐκδήλωση θρησκευτικῶν ἐξελίξεων στὴν αυτοκρατορία ἦταν ἢ τάση πρὸς τὸν «ἐνοθεϊσμό», δηλαδή τὴν ὑπαγωγή ἢ ταύτιση ὅλων τῶν θεοτήτων μ' ἕναν ἀνώτατο θεό, ἐξέλιξη ἀπόλυτα ταιριαστὴ με τὴν προϊούσα ἀντίληψη για τὸν «αὐτοκράτορα-δεσπότη». Ἡ τάση αὐτὴ ἀπαντᾷ σαφῶς ἤδη ἐπὶ Κομμόδου με τὴ λατρεία τοῦ *Juppiter summus exsuperantissimus* (βλ. παραπάνω, σ. 319), παρουσιάζει ὅμως ἰδιαίτερη ἐπίδοση στὰ χρόνια τῶν Σεβήρων. Τὶς μοναρχικὲς συμπαραδηλώσεις τῆς φέρεται ὅτι εἶχε ἐκφράσει ἐπιγραμματικὰ ὁ Καρακάλλας με τὴν παρατήρηση: «Ὅπως ὁ Δίας ἔχει μόνος του τὴ βασιλεία (τῶν θεῶν), ἔτσι και σ' ἕναν ἄνθρωπο τὴ δίνει».⁶⁴ Ἡ ἐξέλιξη θὰ συνεχιστεῖ και θὰ ἐνισχυθεῖ με τὴν κορυφούμενη ἐπὶ Ἐλαγαβάλου λατρεία τοῦ Βάαλ (El Gabal: κύριος τῶν ὄρεινῶν) τῆς Ἐμεσσας και μετέπειτα τὴν ἐπὶ Αὐρηλιανοῦ (270–275) καθιέρωση τῆς ἐπίσημης λατρείας τοῦ *Deus Sol Invictus*. Μέρα γιορτῆς τοῦ τελευταίου ὀρίστηκε ἢ 25η Δεκεμβρίου (χειμερινὸ ἡλιοστάσιο!), ὥστε νὰ ἐνισχυθεῖ ἰδεολογικὰ ἢ ἄμυνα τῆς αυτοκρατορίας. Ἡ μεταγενέστερη ἐπιλογή τῆς ἡμερομηνίας αὐτῆς για τὴ γιορτὴ τῶν Χριστουγέννων ἐντάσσεται βέβαια στὸν ἀνταγωνισμό (ἀλλὰ και τὴν ἀλληλεπίδραση) μεταξὺ παλιᾶς και νέας θρησκείας, ποὺ σφράγισε τὴν πορεία τῆς ὕστερης αυτοκρατορίας.

Στὰ αυτοκρατορικὰ πλαίσια οἱ Ἰουδαῖοι, σταθεροὶ «ἄμεικτοι»

⁶⁴ Ἡρωδιαν. 4. 5. 7.

ένος ὅλο κι ἐντονότερα μειγνυόμενου πληθυσμιακὰ imperium, ἦταν πάντοτε ὑποπτοι, ἐν πολλοῖς ὄχι ἀνάιτια, ἰδίως μετὰ τὶς μεγάλες ἀντιπαραθέσεις τους μὲ τὸ ρωμαϊκὸ κράτος ἐπὶ Φλαβίων καὶ Τραϊανοῦ. Οἱ Χριστιανοὶ μοιραῖα ἀντιμετωπίζονταν ἀρχικὰ ὡς μιὰ παραπάνω ἰουδαϊκὴ αἵρεση: χαρακτηριστικὰ ὁ Τάκιτος παρουσιάζει τὴν κοινὴ ἀντίληψη ὅτι ἐμφοροῦνταν ἀπὸ «μισανθρωπία» («odium humani generis»).⁶⁵ Τίποτε δὲν μποροῦσε νὰ πείσει ὅτι ἦταν λιγότερο ἐπικίνδυνοι λαμβανομένου ὑπόψῃ τοῦ μυστηριακοῦ χαρακτήρα τῆς θρησκείας τους καὶ τῆς μὴ συμμετοχῆς τους στὴ λατρεία τοῦ αὐτοκράτορα, ζητήματος, ὅπως εἶδαμε, καίριας καθεστωτικῆς εὐπείθειας γιὰ τὸ ρωμαϊκὸ κράτος. Γιατὶ ἡ ἴδια ἡ ἔννοια τοῦ «αἰοῦ τοῦ θεοῦ» ἦταν κατὰ κανόνα οὐσιαστικὴ κι ἐπίσημα προβαλλόμενη ιδιότητα τοῦ ἐκάστοτε αὐτοκράτορα, πού κατοχύρωνε ἔτσι τὴ βασιζόμενη στὴ σχέση μὲ τὸν θεοποιημένο προκάτοχό του νομιμοποίηση τῆς ἀρχῆς του. «Ὁμως ταυτόχρονα ἡ διείσδυση καὶ οἱ διασυνδέσεις τῶν Χριστιανῶν σὲ ὅλο καὶ ὑψηλότερα στρώματα τῆς ρωμαϊκῆς κοινωνίας καὶ ἡ πρόοδος ἀκριβῶς τοῦ ἐνοθεϊσμοῦ ὡς ἐνδεδειγμένης μορφῆς μιᾶς κρατικῆς ἀποδεκτῆς θρησκείας προετοίμαζαν τὸ ἔδαφος γιὰ τὴν ἀποδοχὴ τῆς διεθνοποίησης τῆς ἰουδαϊκῆς-ἐλληνιστικῆς θρησκευτικῆς καὶ ἠθικῆς παράδοσης, μέσα στὸν χριστιανισμὸ καὶ μέσω αὐτοῦ, ὡς ἀγαστῆς πνευματικῆς συζυγίας μὲ τὴν αὐτοκρατορία καὶ τὸν αὐτοκρατορικὸ θεσμό. Ἀλλεπάλληλοι, ὅπωςδὴποτε κυρίως τοπικοῦ χαρακτήρα, διωγμοὶ καὶ μέτρα καταστολῆς δὲν μποροῦσαν ν' ἀντιστρέψουν τὸν ροῦ τῆς ἱστορικῆς ἐξέλιξης. Ὁ εὐρύτερος καὶ συστηματικότερος διωγμὸς τῶν Χριστιανῶν συνδέθηκε πλέον μὲ τὴν ἀρχὴ τοῦ Δεκίου (250 μ.Χ.), ὅταν ἡ ἀπαίτηση ἀπὸ τοὺς ὑπηκόους τοῦ αὐτοκράτορα

⁶⁵ Tac., *Ann.* 15. 44. Συστηματικὴ ἀνάλυση τῆς σχέσης τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους μὲ τοὺς Χριστιανούς παρέχει ἡ μεταθανάτια συλλογὴ μελετῶν τοῦ G. E. M. De Ste. Croix, *Ὁ χριστιανισμὸς καὶ ἡ Ρώμη. Διωγμοὶ, αἱρέσεις καὶ ἤθη*, μτφρ. Ι. Κράλλη, ἐπιμ. Δ. Κυρτάτας, Ἀθήνα, ΜΙΕΤ, 2005.

νὰ θυσιάσουν σ' αὐτὸν σὲ ἐπίδειξη εὐπείθειας πῆρε τὴ μορφή συστηματικοῦ ἐλέγχου καὶ συνδέθηκε μὲ τὴν ἔκδοση ἐπίσημων σχετικῶν βεβαιώσεων, τῶν πρώτων «πιστοποιητικῶν νομιμοφροσύνης» στὴν ἱστορία.⁶⁶ Ὁμως ὁ χρόνος ἐργαζόταν γιὰ τοὺς Χριστιανούς ὡς ἐκφραστὲς ἐνός κατεξοχῆν ἱστορικοῦ συμβιβασμοῦ γιὰ τὴ διατήρηση καὶ μετεξέλιξη τῆς αὐτοκρατορίας. Ἡ λύση αὐτῆς τῆς δύσκολης σύνθεσης ἐξασφάλιζε καὶ τὸν χριστιανισμὸ καὶ τὴ Ρώμη κατὰ τῶν βαρβάρων. Ἐπομένως ἡ γνωστὴ ἀποψη τοῦ Βολταίρου, γνήσιο βέβαια πνευματικὸ προϊόν τῆς ἐποχῆς τῆς (Διαφωτισμός), ὅτι «οἱ βάρβαροι καὶ οἱ θρησκευτικὲς ἔριδες» ὀδήγησαν στὸ τέλος τῆς τῆ Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας⁶⁷ εἶναι ἄλλη μιὰ μερικὴ ἀλήθεια: ὁ χριστιανισμὸς, πρὶν διαιρεθεῖ καὶ διαιρέσει, εἶχε γιὰ ἓνα κρίσιμο διάστημα ἀναμόρφωσης τοῦ ρωμαϊκοῦ κόσμου ἐνώσει καὶ διασώσει τὴ ρωμαϊκὴ οἰκουμένη ἀκριβῶς ὡς ἰδεολογικὸ ἔρεισμα κατὰ τῶν διάφορων ἐξωτερικῶν ἐχθρῶν.

⁶⁶ Γιὰ τὴ θρησκευτικὴ πολιτικὴ τοῦ Δεκίου ὡς προσπάθεια συμβολῆς στὴν ἐνότητα τῆς αὐτοκρατορίας: J. B. Rives, «The decree of Decius and the religion of Empire», *JRS* 89 (1999), 135–154.

⁶⁷ Στὸ ἔργο του *Essai sur les moeurs et l'esprit des nations* (1756). Βλ. σχετικὴ ἀνάλυση τῶν ἀπόψεων του στὸν A. Demandt, *Der Fall Roms*, Μόναχο 1984, 140–141.